# HERCEGOVINA PRIJE STO GODINA

ili

# ŠEMATIZAM FRA PETRA BAKULE

S LATINSKOG ORIGINALA IZ GODINE 1867.
PREVEO
DR. FRA VENCEL KOSIR

MOSTAR, 1970.

22218

ŽIVOT I SVJEDOČANSTVA
Svezak I

ŽIVOT I SVJEDOČANSTVA
Zavičajna Biblioteka

Izdaju: Hercegovački franjevci

Svezak I

**HERCEGOVINA PRIJE STO GODINA**

ili

Topografsko-Historijski Šematizam Franjevačke Kustodije i Apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867

**(Šematizam fra Petra Bakule)**

Mostar
1970

# HERCEGOVINA PRIJE STO GODINA

ili

TOPOGRAFSKO-HISTORIJSKI ŠEMATIZAM FRANJEVAČKE KUSTODIJE I APOSTOLSKOG VIKARIJATA
u Hercegovini
za godinu Gospodnju 1867.

**(Šematizam fra Petra Bakule)**

S latinskog originala iz god. 1867. preveo
**Dr. fra Vencel Kosir**

Mostar
1970.

Naslov originala:

**SCHEMATISMUS topographico — historicus**
Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici
in H e r c e g o v i n a

Sub regimine spirituali Fratrum Min. Observ.

Sancti Francisci

pro Anno Domini 1867.

S p a l a t i. Typis Antonii Zannoni 1867.

S latinskoga preveo:
Dr. Vencel Kosir

Izdao:
Provincijalat Hercegovačkih Franjevaca
Mostar, M. Gupca 14

S odobrenjem crkvene i redovničke vlasti

Tisak:
NIP »Štampa« Osijek

## PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Ovim započinjemo »Zavičajnu Biblioteku« hercegovačkih franjevaca. Cilj joj je: objavljivati sve, što Hercegovina ima kazati svijetu i svijet Hercegovini; sve o Hercegovcima i od Hercegovaca i za Hercegovce; dokumente prošlosti, svjedočanstva sadašnjosti i izgradnju budućnosti; svjedočanstva o životu, kakav je bio, kakav jest i kakav treba biti. Nije ograničena ni na hercegovačke pisce, ni na hercegovačke čitače, a ni na hercegovačke teme. Ona je za svakoga, tko nama ima nešto reći, i komu mi imamo nešto reći; tematika je život, a to znači prošlost, sadašnjost i budućnost.

Odabrali smo »Šematizam fra Petra Bakule«, koji je objavljen prije više od 100 godina, da njim započnemo ovu našu biblioteku. Ni danas Hercegovina — a možda ni drugi krajevi naše zemlje — nema tako svestrana, a opet do i u stinice razrađenog opisa kraja i pučanstva. Knjiga je pisana još za doba Turske vladavine, kad u Hercegovini nije bilo nikakve tiskare ili časopisa ni mogućnosti nekog znanstvenog rada. Ovom se Šematizmu ipak i danas dive najbolji učenjaci i poznavaoci naših krajeva. Napisao ju je rođeni učenjak, genij svoje vrste.

God. 1867. hercegovački franjevac fra Petar Bakula izdao je u Splitu na latinskom jeziku Šematizam (topografsko-historijski) Hercegovine, odnosno Hercegovačke franjevačke kustodije i Hercegovačkog apostolskog vikarijata. Šematizam ima puni naslov: Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali Fratrum min (orum) observ (antium) sancti Francisci pro anno Domini 1867., Spalati, typis Antonii Zannoni 1867. Šematizam, dakle, ne obuhvaća čitavu Hercegovinu nego samo onaj dio na kom se protezala Hercegovačka franjevačka kustodija i Hercegovački apostolski vikarijat. Granice ovih dviju crkvenih institucija su se poklapale. Njihovo područje obuhvaćalo je samo današnju zapadnu i sjevernu Hercegovinu s Duvanjskom krajinom.

Bakulin Šematizam je najbolja publikacija koja je dotad izašla o Hercegovini. Iako je to pionirsko djelo o Hercegovini, ono sadrži u sebi vrlo vrijednih stvari i podataka, posebno iz područja starina. Nije to šematizam u današnjem smislu te riječi gdje se donose samo šturi podaci o nekoj instituciji. Bakula je u svom Šematizmu dao sliku kat. Crkve u Hercegovini i njezinih institucija onog vremena uz kratki historijski osvrt te broj katolika u pojedinim župama, odnosno u pojedinim mjestima svake župe. Kod opisivanja pojedinih župa on donosi sve što smatra vrijednim da se zabilježi s njihovih područja, donosi tradiciju, starine, spominje tvrđave, ruševine pojedinih gradova i drugih važnijih zdanja, nabraja i opisuje pojedine stare nekropole te daje i mnogo drugih podataka iz prošlosti. Tko danas želi pisati o Hercegovini i o njenoj prošlosti nužno mu je potrebno da posegne i za ovim djelom. Ali, ono je danas veliki raritet. Nemaju ga ni neke naše renomirane biblioteke.

Zbog tih razloga mnogi ljubitelji Hercegovine i njezine prošlosti izrazili su želju da se ovaj Šematizam ponovno izda prigodom njegove 100-godišnjice. Među njima bilo je i takvih koji su željeli da se djelo izda u latinskom originalu i paralelno u hrvatskom prijevodu. Ispočetka se mislilo na to i tražila su se potrebna financijska sredstva. Zbog toga se i okasnilo s ovim naumom. Budući da se nisu mogla pronaći potrebna sredstva za oba teksta, smatrali smo potrebnijim izdati hrvatski prijevod negoli latinski original. Prijevod će naime biti dostupniji široj javnosti?

Bakula je izdao svoj Šematizam prije više od 100 godina. Razumljivo je da tu ima pojedinih tvrdnji koje se ne mogu danas prihvatiti ni braniti. Ima ih i krivih. Tako na primjer, ono što se tvrdi o starom mostu u Mostaru (str. 95) ili o etimologiji naziva Duvno (str. 124). Ali u ovom prijevodu nije se ni u to diralo, jer smo željeli dati vjeran prijevod, da se mognu bolje shvatiti sve okolnosti u kojima je Hercegovina živjela u posljednjim godinama turske okupacije. Jedino su ispravljene očite štamparske pogreške te imena pojedinih mjesta, sela i drugih lokaliteta prema današnjim nazivima.



Ovaj prijevod izradio je dr fra Vencel Kosir. Kako je ispočetka bilo planirano da se oba teksta, latinski i hrvatski, izdadnu paralelno, prevodilac je nastojao da mu prijevod bude što vjerniji i originalu što bliži.

Mostar, koncem 1970.

**Vijeće za znanost H. F. Pr.**

---

Opjevajmo slavne muževe i naše pretke

po njihovim naraštajima (Sir 44,1)

Danju i noću obnavljaj uspomene, pretražuj izvore rada! Čuvaj junačka djela i spomenike: Sramota je, naime, biti stranac u vlastitoj domovini.

**Kasiodor**

## SVJEDOČANSTVA REVIZORA

Ja niže potpisani pročitao sam djelo kojemu je naslov Topografsko-povijesni ŠEMATIZAM, koje je napisao mnogopoštovani o. Petar Bakula. Nisam našao u njemu ništa što bi se protivilo katoličkoj vjeri i dobrom vladanju.

Mostar, 12. ožujka 1867.

Fra **Nikola Šimović,**
generalni lektor bogoslovlja, revizor, v. r.

Po naređenju mnp. o. provincijalnoga kustosa PETRA KORDIĆA pročitao sam djelo Topografsko-povijesni ŠEMATIZAM koje je sastavio mnp. o. PETAR BAKULA, bivši provincijalni kustos.

U njemu nisam našao što bi se protivilo vjeri i dobrom vladanju. Stoviše, budući da je napisan hvalevrijednom ljubavlju prema domovini, mislim da će biti od nemale koristi i na slavu naše domovine. Stoga držim da je vrijedno da se tiska.

Široki Brijeg, 17. ožujka 1867.

Fra **Paško Buconjić,**
generalni lektor sv. bogoslovlja, v. r.

Fra PETAR KORDIĆ, Reda Manje Braće našega sv. o. Franje, nekada propovjednik i bivši učitelj novaka, a sada provincijalni kustos Hercegovačke kustodije i ponizni u Gospodinu sluga.

## D E K R E T

Budući da je djelo, kojemu je naslov Topografsko-povijesni ŠEMATIZAM, koje je po našem naređenju sastavio mnp. o. PETAR BAKULA, generalni lektor sv. bogoslovlja, bivši diskret i počasni provincijalni kustos Kustodije i biskupov generalni vikar, i koje su po našoj naredbi pregledala dva teologa i odobrili da se može izdati, ovlašću koju imam, dopuštam da se može dati u tisak držeći se propisa prava.

Dano u samostanu Marijina Uznesenja na Širokom Brijegu, dne 18. ožujka. 1867.

Fra **PETAR KORDIĆ**
provincijalni kustos, v. r.

Po naređenju njegova mnp. Očinstva
Fra **ALOJZIJE RADOŠ,** tajnik Kustodije, v. r.



SVETOM, KATOLIČKOM, APOSTOLSKOM RIMSKOM CRKVOM SLAVNO VLADA OTAC SVIH VJERNIKA

**P A P A P I O IX**

CIJELIM NAŠIM FRANJEVAČKIM REDOM UPRAVLJA GENERALNI MINISTAR PREDOSTOJNI OTAC PREČASNI

**R A F A E L A P O N T I C U L O**

NA ČELU KONGREGACIJE ZA ŠIRENJE KATOLIČKE VJERE STOJI UZORITI I PREUZVIŠENI GOSPODIN

**A L E K S A N D A R B A R N A B Ò**

KARDINAL SVETE RIMSKE CRKVE

**B I S K U P S K A K U R I J A**

Presvijetli i prečasni gospodin

FRA ANĐEO KRALJEVIĆ

Metelopolitanski biskup i apostolski vikar u Hercegovini rođen na Čerigaju 29. prosinca 1807. imenovan biskupom i apostolskim vikarom u Hercegovini 7. prosinca 1864. posvećen u Zadru u Dalmaciji 25. ožujka 1865. svečano ušao u Mostar 13. lipnja 1865.

Neka ga Bog dugo poživi!

Mnogopoštovani o. PETAR BAKULA, generalni lektor sv. bogoslovlja, bivši tajnik, šest godina diskret Kustodije i njezin počasni kustos te Njegova presvijetlog gospodstva generalni vikar.

Poštovani o. NIKOLA ŠIMOVIĆ, generalni lektor sv. bogoslovlja i tajnik Kurije, ispitivač.

## KURIJA KUSTODIJE

Mnp. o. PETAR KORDIĆ, nekada učitelj novaka i srednje škole, bivši generalni vizitator u Hercegovačkoj kustodiji, a sada provincijalni kustos, izabran od generalnoga definitorija uz prethodno odobrenje Sv. Stolice, 20. rujna 1865.

P. o. ANDRIJA ŠARAVANJA, nekad učitelj novaka i srednje škole, bivši tajnik Kustodije i njezin diskret.

P. o. PETAR KNEŽEVIĆ, dušobrižnik za mnogo godina, diskret Kustodije.

P. o. FILIP ČUTURA, nekada učitelj novaka i mladeži, gvardijan, župnik i diskret Kustodije.

P. o. ANTE DUSPARA, nekada učitelj novaka i diskret Kustodije.

Spomenuti oci kao i kustos izborom generalnoga definitorija uz odobrenje Sv. Stolice postavljeni su za diskrete.

P. o. ALOJZIJE RADOŠ, učitelj novaka, generalni lektor i tajnik Kustodije.



## Dragome čitaocu

Ako opaziš u ovoj mojoj maloj neuglednoj knjižici mnogo manje stvari nego bismo i ja i ti željeli; ako su neke stvari samo krajnjim prstima dotaknute, druge pak da na nesigurnim i neodređenim povijesnim podacima počivaju, molim te, nemoj se na me ljutiti. Nije u čovjekovoj moći, i kad mu je sreća najnaklonjenija, da potpuno uživa ono što želi. A što ako je sudbina protivna? Štoviše, ako požališ, što su u ovoj mojoj maloj knjižici jedva spomenute dvije strane ove pokrajine, naime, istočna i zapadna, kao posve zanemarene. Pametno se utješi, jer su misionari, nadahnuti rodoljubljem ne manje nego talentom, izdali točan opis onih dijelova ove pokrajine ili neće dugo oklijevati da ih izdaju. Neka se nitko na to ne ljuti što su topografske granice moje Kustodije i Misije označile i granice moga rada. A i o samom, kako rekoh, predmetu mog rada znam da je tvoja marljivost prevrćala knjige te vrste, u kojima ništa ili jedva nešto nedostaje od onoga što si želio. Ako u mojoj knjizi ne nađeš nešto slično, uzrok je, što svako tlo ne može biti svugdje jednako plodno. A da ne bi sav teret krivnje prebacio na moju slabost, napominjem ti da sam rođen u takvom kraju (pod lošim znakom) i da živim i pišem u takvom dijelu Evrope, o kojemu se u objavljenim najboljim i najvećim povijesnim djelima vrsnih ljudi jedva koji ulomak može naći.

Znam ja, a znaš i ti, da su se nad vjerske i građanske prilike ove nesretne pokrajine nadvile najgore sjene proteklih vremena. Stoga nemoj kriviti mene i moje drugove koji smo rođeni mnogo kasnije, što ne možemo iznijeti štogod veliko o prošlim stvarima i događajima, jer trpimo od velike oskudice podataka. Što dakle? Ako smo mi ostali bez starih podataka, zar da ništa ne upotrijebimo, da ne bi i naši potomci ostali bez naših! Nipošto. Poštenu se čovjeku ne dolikuje ono »Dolce il non far nulla«. Bolje je i kasno se na pametno vratiti, nego na pametnije nikada. Domovinska ljubav traži od mene i od mojih zemljaka da se brinemo i radimo da ne bi u mojoj domovini potpuno propalo i ono malo još preostalih ostataka starina. A da ne bi i lju-

bav i rad otišli uzalud, stečena pučka PREDAJA jedinu pomoć može dati. Predaju, dakle, koju smo čuli u pripovijedanju starih događaja slijedit ćemo hrabrim koracima. Kad nema boljega, onda i ti, dragi čitaoče, služi se ovim, kao i ja.

Znaj, da sam i ja bio svjedok očevidac ili sam sigurno čuo o svemu što je u ovome našem vremenu u Misiji i Kustodiji slavno podignuto. Stoga budi siguran u ono na što se oslanjaju novije stvari. Kad opaziš da se stari događaji ne oslanjaju na dokumente, znaj da su uzeti iz mjesnih pučkih predaja koje su misionari marljivo skupili.

Koliko god ova moja knjižica po tvom sudu vrijedila, u nju nije ništa uneseno što bi nosilo na sebi lažnu odjeću praznog romanticizma ili pjesničke mašte. Međutim, prvotna je svrha moja i ove, mojim nevještim perom napisane knjižice, samo v j e r s k a.

Stoga, ako vidiš da ova knjižica površno obrađuje civilne stvari, nemoj mi to upisivati u veliku krivnju. Daleko od toga da je ovim mojim malim djelcem objelodanjena povijest ovog dijela Evrope. Ne sumnjam da i ti isto tako misliš. Dopustimo, da bi se ostvarila moja davna želja, da bi koji od nas okretniji htio objelodaniti potpunu povijest Hercegovačke provincije, tko bi nadvladao neizmjerne zapreke? A, da se ne bi činilo da sam to olako ustvrdio, dotaknimo se nekih. Veće knjige traže veće troškove. Mi, koji se trajno s bijedom borimo, zar da se usudimo poduzeti nešto veliko? Zar nisu upravo zbog toga mnogi odustali od pisanja knjiga? Zar neki spisi ne služe za hranu moljcima, bačeni u prašinu i tamu? Ovome glavnom zlu pridolazi i drugo ne manje: nemamo tiskare u našim krajevima.

Dodaj k tome da mi živimo među Turcima, Pravoslavcima, Ciganima i Židovima i s njima sačinjavamo pučanstvo ove pokrajine. Oni nemaju nikakvih matica. Ili ako ih imaju, od nas ih brižljivo kriju. Ne dopuštaju pogledati spomenike starina. Kako bi onda mogao i najoduševljeniji sastaviti potpunu povijest? Opet neki navaljuju i nas direktno napadaju da smo neradini, ako ne i potpuno lijeni. Tako oni. Ali ja ću s razlogom napomenuti: Nas katoličkih vođa je malo među brojnim raspršenim katoličkim pukom.



Razvučeni smo dnevnim poslovima često puta preko mjere. Jedva, ili gotovo nikako, možemo zadovoljiti svojim vjerskim dužnostima, a kamoli baviti se neslužbenima. A ako bi koji i imao slobodna vremena, zar je svatko sposoban pisati povijest?

Okanimo se, međutim, dugog nabrajanja zapreka koje posvuda tište pisce, a nas potpuno zatiru. Neka mi je slobodno reći: Bude li ti drago što su u ovoj mojoj knjižici škrtom rukom date na uvid i civilne stvari, molim te, primi ih zahvalnim srcem, i to tim više što ih je bilo teže iznijeti. Uostalom, koliko je to bilo moguće u teškim okolnostima, ništa nije lijeno rađeno da iziđe i o civilnim stvarima obilnija knjižica. Ako ti se i sada čini malena, ti je velikodušno primi, pa će biti velika.

Moli Boga i bolju nam sreću zaželi, da izdamo ne samo male knjižice, nego i velike sveske, kojima ćemo providjeti i potrebama domovine i potpuno zadovoljiti tvoje želje. Ž I V I O !

Dano u Mostaru u Hercegovini, 13. ožujka 1867.

**O. Petar Bakula**

I

# KRATKI OPIS
## APOSTOLSKOGA VIKARIJATA I PROVINCIJALNE KUSTODIJE U HERCEGOVINI

### Imena pokrajine

Teško je, a možda i nemoguće, naći drugu pokrajinu koja bi imala toliko imena koliko su ih pisci dali Hercegovini. Humska i Hlonska najstarije je ime napisano u povijesti Ilira. Kelma, Kelmona, Zakulmia, Kelmum-Kuduergia od Porfirogeneta (Cap. 30. de Ad. Im.) i drugih nazvana. Ali nije to dosta. Poznato je, da se je Hercegovina zvala Gornja Dalmacija (Farl. t. 4.149.), Vojvodstvo sv. Save kao i Hrvatska Dalmacija. Od svih tih imena nije ostalo nikakve uspomene kod Hercegovaca osim od imena Vojvodstvo sv. Save. Svetoga nadbiskupa mileševskoga (umro 1250. a tijelo mu je ondje spalio Sinan Paša 1595. Život toga sveca izdan u Rimu 1630.) pravoslavni su već prije za zaštitnika Vojvodstva odabrali, a i danas ga pobožno štuju. Stoga su se zvali vojvodina sv. Save do posljednjega. Posljednji vojvoda Stjepan (ne zna se radi kojih posebnih zasluga) nazvan je od njemačkog cara Hercog. Taj naziv u njemačkom jeziku znači vojvoda, knez koji vlada. Od toga, dakle, vremena i od njemačkoga izgovora naslova ova pokrajina od XV stoljeća počela se zvati Hercegovina. Stoga, čini se, ne odgovara činjenici mišljenje onih koji drže da se Stjepan po obiteljskom prezimenu zvao Herceg, a kad je postao vojvoda da je svoje ime nametnuo cijeloj pokrajini, budući da je dokazano da se on zvao Hranić od Kozaka ili Kossaka, Već prije je bio knez. Poslije je nazvan Košarić ili Kossarić (Farl. t. 4.189, Kačić 153). Gdje je

pak to mjesto K o z a k ili K o s s a k, teško je odrediti. Turci su jedva koje od znamenitijih mjesta ostavili kod nas sa starim nazivom. Jedan sat od Mostara prema zapadu postoji mjesto K o z i c a, kako se i sada zove. Od H u m a nad Mostarom udaljeno je jedva tri četvrti sata. Ima i nekih starih ruševina. Ja ne bih lako sumnjao da je to bilo rodno mjesto Stjepana H e r c e g a. U tome me dosta utvrđuje obližnji brijeg H u m po kojemu je, kako smo rekli, bila cijela pokrajina i narod prozvani H u m s k a. Hum nad Mostarom i danas se tako zove, ni najmanje ne sumnjam da je to mjesto po kojemu je cijela pokrajina dobila svoje ime. Na ovom brežuljku i njegovoj okolici nalaze se i sada znatni ostaci starih utvrda, vrlo dobro raspoređenih za obranu grada P o d h u m a.

U ravnici Bišće (1 sat od Mostara) ima mjesto H u m k a, ali bez ikakvih znakova naseobine ili utvrda. Jedva je moguće da je ondje bilo nekada glavno mjesto pokrajine, pogotovu kad se zna da je prije cijela ravnica Bišće bila izložena poplavama. Uostalom, o tome opširnije kad bude govor o Mostaru i Blagaju.

**Topografski položaj Hercegovine**

Čitamo li neke novije geografe, vidjet ćemo da je Hercegovina sa zapadne strane dosta odsječena, jer se ne prostire dalje od Duvna (Jukić: Zemljopis (3) Vezirluk mostarski). Kakvu god svrhu imalo to ograničenje, ne sumnjamo da se ono sasvim protivi prijašnjim granicama Hercegovine, koja obuhvaća ne samo duvanjski nego i livanjski kotar te preko Glamoča sve do Krajine. Protivi se i nedavno objavljenom geografskom spisu gospodina FRANJE KRUŽIĆA iz 1861. te djelu g. H. KIEPERTA iz 1853., a to je djelo veoma cijenjeno. Iako me ne zanima, zove li se taj odsječak sastavnim dijelom Hercegovine ili nekako drugačije, ipak bih preporučio da poznata i utvrđena imena ne mijenjamo oslanjajući se možda na nedovoljan i izvana nametnut razlog što onaj gornji dio Hercegovine ne potpada pod mostarsku upravu. Kad bi razdioba između Bosne i Hercegovine što su je izveli turski upravitelji u naše vrijeme, kao i ona starija što su je izveli Turci s austrijskim carem obzirom na mjesta gornje Dalmacije, bila dovoljna za određivanje granica Hercegovine, morali bismo se usprotiviti svim povjesničarima koji o tome rade. I zaista, ako turski car g. 1831. nije ustupio cijelu Hercegovinu (koja je tada bila u njegovim rukama) nego samo veći njen dio i označio za vezirstvo Rizvanbegoviću, iz toga se ne može zaključiti da ostali dijelovi ne sačinjavaju stare Hercegovine, kao na pr. onaj dio koji je sebi ranije pripojio na istočnoj strani Mahmut Paša (1788), onaj koji je i sada pod bosanskim upraviteljem u Neretvi i Rami, kao i onaj što sačinjava livanjski kotar na zapadu. O ovoj stvari (jer se nema smisla svađati) poslušajmo Konstatina Porfirogeneta (c. 30. i 33. de Ad. Im): Od Dubrovnika počinje Zahumska kneževina... U zahumskom teritoriju su nastanjeni gradovi: Stagnum, Mokrišić, Jasle, Galumanić i Dobrišić.

Stoga, ne odstupajući od stare dužinske protegnutosti Hercegovine, ponavljam da ona seže od Krajine do Skadarskog okružja. Od jednog do drugog naznačenog kraja, mislim da u pravcu ima 195 talijanskih milja. A najveća širina ove pokrajine, od Konjica do Šebišine, iznosi 60 talijanskih milja. Jedva bih mogao sumnjati da površina cijele pokrajine iznosi 360 četvornih milja. Ova pokrajina graniči na istoku sa Srbijom i Albanijom, na jugu s Crnom Gorom i Dalmacijom, na zapadu s Dalmacijom i Krajinom, na sjeveru svugdje s Bosnom.

Hercegovina leži između 35 i 37,20 istočne dužine i između 43,50 sjeverne širine. Dio ove po-

krajine, koji graniči s Bosnom, zbog mnogih brda ima oštru klimu; južni dio ima blagu klimu. Što god može proizvesti radina ruka na dalmatinskom moru, to isto može roditi i u južnoj Hercegovini. Ali nebrigom uprave bogati majdani zlata pripravljaju nerodicu i smrtonosnu glad...

Što se pak tiče šuma, danas jedva možemo naći po koje visoko stablo u velikim brdima. U najvećem dijelu, osobito u južnom, dosta nadaleko, i jedva, možemo naći koje obično drvo, da vatru naložimo. Sječa čitavih šuma da se posije malo žita (lazine), neograničena sječa za krečane i ugalj, sječa s reda drveća i grana za lišnjake kojima hrane stoku zimi, sječa za građevine, ograde i plotove. Sad je jasno, zašto su naša brda i brežuljci strašno goli. Nemoj misliti da mi redovnici nismo napominjali i vlasti i svojem narodu da čuvaju i sade šume, ali je uzalud pjevati gluhima. Međutim, ova pokrajina zbog sve većeg nedostatka šuma trpi od velikih ljetnih suša i stalno je i strašno udaraju sjeverni vjetrovi.

Ostavljajući stvari pokrajine sužujem govor na ono što se odnosi na Kustodiju i Vikarijat.

## Topografski opis Apostolskoga vikarijata i Kustodije u Hercegovini

Ova naša misionarska Kustodija ne samo da ne obuhvaća cijelu pokrajinu Hercegovinu nego niti sav njezin upravni kotar, jer sa zapadne strane u livanjskom okrugu 7 župa služe naša zaslužna braća Bosanske provincije. Sve spomenute župe su u granicama Bosanskoga pašaluka. I u samom okrugu hercegovačkoga upravitelja preko rijeke Neretve od Mostara prema istoku i jugu mi ne služimo 6 župa. One naime pripadaju drevnoj trebinjskoj biskupiji, a nalaze se



pod duhovnom upravom dubrovačkoga biskupa. Služe ih misionari djelomično domaći svjetovni svećenici, djelomično franjevci sa strane. Sve te župe broje 9.177 katoličkih duša. Onih pak 7 na zapadnoj strani što smo ih malo prije spomenuli broje 10.047 duša, tri župe u Rami i jedna u Podhumu broje 7.182 duše.

Naša, dakle, Misija počinje nekako od dužinske polovine Hercegovine i prostire se prema zapadu i gradu Livnu. Rijeka Neretva siječe Hercegovinu gotovo po poprečnoj sredini. Ista ova rijeka dijeli našu Misiju od trebinjske. Mi imamo samo malo sela preko Neretve: neka kod Mostara i druga kod Konjica. Tako naša Misija počevši od Neretve dopire do vrela Mati-na voda (na sredini javnoga puta) između Grabovice i Livna, te od Malovana do Metkovića ima 90 talijanskih milja. Cijelo to područje služi naša Misija: Vikarijat jednako kao i Kustodija. Širina joj iznosi 63 talijanske milje od krajnjih granica Konjica do Metkovića. Ovaj Apostolski Vikarijat graniči s istoka gotovo svugdje s rijekom Neretvom, od juga neprekidno s dalmatinskim mjestima: Metković, Vid, Vrgorac, Kozica, Imotski, Studenci, Ričice, Aržano, Bijeli Brijeg kod Livna. Od zapada s livanjskim okružjem, sa sjevera s bosanskim mjestima: Kupres, Rama, Sovići, Jablanica, Lisičići, Visočica itd.

## Klima i tlo u našoj Misiji

Nemoj mi zamjeriti što ću gornji dio Vikarijata zvati sjevernim, a donji južnim. To činim zato da me bolje razumiješ.

Prvi dio čine naše župe: Posušje, Rakitno, Seonica, Županjac, Roškopolje, Grabovica, Šui-

ca, Konjic ili Zaslivlje i Gradac. Sve navedene župe više ili manje leže u brdima. Tlo im nije neplodno, ali je manje obilno, za neke proizvode i sasvim nepodesno.

Drugi ili donji dio čine župe: Mostar, Gabela, Humac, Veljaci, Ružići, Gorica, Široki Brijeg, Ljuti Dolac u Blatu, Čerin i Gradnići. Sve ove župe imaju, iako ne sve u istom stupnju, plodno tlo i blagu primorsku klimu. Ispitana pak utroba naše zemlje osim mnogo vrsta kamenja, vrlo pogodna za građu i kreč, u obilju višem od ikakve potrebe, ima na više mjesta željeza, sumpora, ugljena, ponegdje bakra i na nekoliko mjesta srebra i zlata. Neke rijeke izbacuju i dragulje Naša zemlja ima u velikoj količini crvenice podesne za gradnju čatrnja i kuća u vlažnim mjestima. Isto tako ima svake vrste ilovače, krede i pijeska.

Međutim, kad budemo govorili o pojedinim župama i selima, tada ćemo naznačiti posebne proizvode svakoga mjesta. Neka sada bude dovoljno ovo što je općenito rečeno.

Uostalom, i ovaj i južni dio, iako nije bez ravnice (kako ćemo kasnije vidjeti), još je krševitiji od sjevernog.

## Glavna brda u ovoj Misijskoj Kustodiji

Velež nad Blagajem i Mostarom, Prenj, Tisovica, Bjelašnica, Kapa, Batijevica (brdo opasno za prijelaz: na njemu se mogu vidjeti mnogi grobovi smrznutih putnika), Borašica, Crvanj, Ljubuša, Jelinak, Čabulja, Čvrsnica, Vran, Malovan, Jelavača, Zavelim. Spomenute planine općenito obiluju izvrsnom pašom i ljekovitim travama. Manja brda i veći brežuljci bit će spomenuti na svojim mjestima.



## Rijeke u Misiji

Neretva, Trebižat, Buna, Jasenica, Radobolja Potoci, Bijela, Perutac, Drežanjka, Glogostica, Ostrožac, Ribičica, Rašica, Orahovica, Ugosica, Jasenica, Tušica, Konjička Bijela, Ljuta, Rakitnica, Krupac, Lađanica, Vrpolje u Rakitnu, Studena, Šuica, Ostrožac, Brljevci, Crnašnica, Žvatić, Tihaljina, Jakšenica, Studenčica, Nezdravica. Neretva najprije, a onda i sve ostale rijeke imaju vrlo dobre ribe, osobito pastrmke.

## Jezera

Krenica (obiluje ribama rijetke vrlo masne vrste), Borci, Jezero Crnopolje, Čvrsnica (ovo je na vrhu istoimene planine), Blaca, Pokojište, Sinjac u Brini.

## Glavni izvori

Crno vrilo, Ošljak, Bandole (broji do 60 izvora), Grkuš, Slano vrilo Barice, Brišnik, Blažuj, Matina Voda, Lepuv, Močila, Vranjače, Mijakova česma, Česma u Vinici, Javorak, Žukovica, Slavić, Česma Ričina, Nova voda, Nožinac, Stuble goričke, Stuble sovićke, Dragovija, Grudsko vrilo, Topala, Gožul, Žabjak, Proboj, Goruša, Banja, Modroko, Borje, Kolovrat, Hrlonja, Ploča, Studenac, Tutor, Lemiševac, Brist, Palačak, Buković, Svet-ivan, Bakri, Bubanjdolac, Čerin, Kripovac, Sritnice, u Gabeli, Fratarsko vrilo, Slano vrilo (odgovara svom imenu slanim vodama), Arapovci, Ćatića česma, Babun, Žabljak, Asanovac, Orovnik, Studenac u Rasnu itd.

## Veće potočine

Suhodo u Mostaru, Mokrašnica, Ugrovača, Privalj, Topala, Brina, Ričina, Ričina u Duvnu, Ričina u Grabovici, Lukoć i td.

## Znamenitiji mostovi

U Mostaru, Konjic, Buna, Blagaj, Pod Humcom, Mlade, Lištica, Struge, Potoci, Grabovica, Prisoje u Drežnici, Glavatičevo.

## Poganski nadgrobni spomenici i gomile u Hercegovini

Nigdje se u Evropi ne može naći toliko, kao posijano mnoštvo, starih spomenika koliko u Hercegovini. Govore da su to poganski grobovi. Pojedini grob oko tijela je solidno izgrađen te vrlo često i svodom poput sobice opremljen do površine zemlje. Ta je površina groba više manje velikim ravnim kamenom utvrđena. Na ovaj pak postavljen je drugi kamen tako goleme veličine da se i najveći stručnjak mora čuditi, pogotovu kad pomisli s kakvim sredstvima je to kamenje preneseno na brda i brežuljke, često veoma strme. Dok se budeš divio dvjema spomenutim stijenama, često ćeš opaziti i treću koja je položena na drugu u obliku maloga hrama ili kuće i pokazuje ti razne grbove da moraš pomisliti na nešto veličanstveno. Na ovim stijenama, dosta umjetnički izgrađenim, naći ćeš osim obiteljskih još i kraljevskih grbova i uklesanih mnogo drugih stvari i znakova, koji označuju kojom je prigodom pokopani umro i čim se je u životu osobito zanimao. Natpisa na spomenicima pak općenito glagolicom napisanih, ima vrlo malo. Ali i o tim nadgrobnim spomenicima govorit ćemo u pojedinim župama. Gomile bez reda nabačena kamenja u Hercegovini su gotovo bezbrojne. Uvijek su na brežuljcima i više uzdignutim mjestima. Veličina i mnoštvo kamenja zapanjuje čovjeka. U dnu ovakvih gomila može se naći ugljena, ljudskih kosti, posuda s pepelom i svjetiljki. I te gomile su grobni spomenici svoje vrste. Dosta neka bude da sam ih spomenuo.



## Javni putovi

Od Mostara — Bijelo Polje — Selakovac pruža se pokraj rijeke Neretve preko Jablanice do Konjica i tu se spaja s putem koji polazi od Sarajeva. To je prvi kolski put koji se 1863. počeo graditi u našem kraju, otkad je ovaj pao pod Turke. Gradio se po naređenju vlasti, ali najviše besplatnim radom kršćana.

a) Isto tako Mostar-Bišće—Gubavica—Dubrave (s ogrankom prema Stocu)—Gabela. Spaja se s austrijskim putem u Metkovićima.

b) Isto tako ogranak istoga puta iz Dračeva iza mosta na rijeci Krupi nastavlja prema jugu i vodi u Klek.

c) Tako isto ogranak istoga puta iz Bišća prema sjeveru preko Blagaja vodi u Nevesinje.

Javni put, ali radi nepodesna pravca i gradnje nije kolski, od Mostara Bišće—Jasenice—Čule—Sretnice—Čitluk—Dubrava—Cerno — Ljubuški. Put isto tako javni ali ne kolski, Mostar Ilići — Žrovnjača — Blato.

Svi ovi putovi početi su nakon onoga preko Bijelog Polja. Pravljeni su krvavim znojem katolika i sada se prave. Prošle godine (1866) ova naša pokrajina trpjela je vrlo veliku oskudicu u hrani. Jadni naši zemljaci više su ginuli od gladi na gradnji javnih putova (nisu primali ni komadića kruha ni novčića) negoli od prisilnog rada. Za ove bijednike mi smo više puta slali vlastima molbe, no potpuno uzalud. Na žalost! Poslije tolikih muka da su bar napravili putove kojima se može voziti.

Općinskih putova uopće nema u cijeloj našoj Misiji. I samim pješacima često je vrlo težak pristup. Neki su od nas redovnika u raznim mjestima svojim nastojanjem i sitnim troškovima napravili neke ogranke putova, ali to su

neznatne stvari u odnosu na potrebe cijele Misije.

**Civilna uprava**

Cijeli predio naše Misije je već od god. 1463. pod turskom vlašću. Od navedenoga vremena pa sve do 1831. Hercegovina je bila u svemu zavisan dio bosanskog vezirstva. Sjedište je vlasti bilo daleko od nas i teško pristupačno. Dijelom zbog toga i dijelom što su naši Turci bili vrlo zločesti (to su naime: bogumili, pravoslavni i nevaljali katolici koji su prešli na islam), mi smo gore i strašnije podnosili nego i u jednom dijelu carstva. Ali ni poslije god. 1831. nije bilo ništa bolje. Ali Paša Rizvanbegović vladao je u svojstvu vezira od god. 1831. do 1850. i to na štetu kršćanstva. (Vidi: I Martiri dei Francescani in Herzegovina, Roma 1862. i Hercegovina za Devetnaest Godinah Vezirovanja Alipašina, U Beču 1863.).

Poslije umorstva Ali Paše sve do god. 1867. imali smo različitih vezira, više ili manje stalnih, ali nipošto sklonih kršćanstvu.

Nakon god. 1867. nastupili su mjesto Vezira k a j m e k a n i, t. j. zamjenici vezira, podložni u svakom poslu većega značenja bosanskom veziru. Tako smo mi opet potpali, ili se djelomično povratili, pod bosansku građansku vlast.

K a j m e k a n i i svi veći dostojanstvenici imaju sjedište u glavnom gradu Mostaru. Za suđenje u sporovima raznih vrsta Kajmekan ima četiri vrste vijeća ili sudišta: G r a đ a n s k o, K a z n e n o, Trgovačko i V j e r s k o. V o j n o je sudište kod samih vojnika. Na čelu građanskoga sudišta je sami Kajmekan, kaznenoga Reis, vjerskoga Kadija. U sudskim raspravama sudjeluju po dva katolika i dva pravoslavca. Isto tako imaju glas i dva biskupa, naš i pravoslavni. Ni jednima ni



drugima nije zabranjeno govoriti za pravdu. Ali kod većine turskih sudaca jedva se može dogoditi da se donese odluka u korist kršćana, osim u kakvoj javno poznatoj stvari.

Stoga, ovo pripuštanje kršćana u sudska vijeća nema za nas nikakve koristi, osim vanjskog izgleda. Kad znamo kako se u izricanju pravde omalovažavaju svjedočanstva kršćana protiv Turaka, lako ćeš shvatiti kako naše stvari na sudu idu.

**Vjeroispovijesti**

U ovoj Misiji najbrojnija je naša vjeroispovijest, onda turska (vladajuća), pa pravoslavna, zatim ciganska i napokon u novije vrijeme uvedena je židovska. Broj sljedbenika vjeroispovijesti naći ćeš u pojedinim župama i u konačnom pregledu. Poglavari turske vjeroispovijesti su M u f t i j a, K a d i j a, I m a m (kao župnik) i M u j e z i n (pjevač), naše pak i pravoslavne, po jedan rezidencijalni biskup. Vjerski se poglavari cigana i židova ne ističu. Cigani jednostavne sljedbe turske su vjere, stoga sklapaju brak pred Kadijom.

Nedavno je i naša vlast proglasila slobodu vjere te slobodan prijelaz (ako se javno izjasni pred sudom) na koju bilo vjeroispovijest. Međutim, ako se dogodi da kršćani prijeđu na tursku vjeru, neće imati nikakvih zapreka. A obratno učiniti bilo bi kod nas gotovo nemoguće bez neizmjernih poteškoća i pogibelji.

Međutim, što se tiče javnog bogoštovlja treba pravo priznati, Turci nam zadnjih deset godina ne prave nikakve smetnje. Što se tiče vjere, misionari su danas slobodniji nego igdje u Evropi. Vlast se uopće ne miješa u vjerske stvari.

**Fiziološko stanje Hercegovaca**

Hercegovci općenito, osobito stanovnici gornjega dijela, imaju čvrstu tjelesnu građu; sred-

njega su stasa; jedva ćeš naći ijednoga kržljava ili nakazna. Oba se spola ističu oblikom tijela i ljepotom lica. Kad bi se više starali o razvitku snage, bili bi sposobni i za najteže poslove.

**Narav i sposobnost**

Hercegovci su razdražljivi, ali ne nose dugo srdžbu u duši niti snuju potajnu osvetu. Lako se i za sitnicu raspale srdžbom, ali se lako i povrate. Nisu proždrljivi, vole popiti. Nadareni su oštroumljem, veseli, neobično vole pjesme i priče.

**Pobožnost**

Hercegovci su čvrsti u vjeri i svetim stvarima. U nekim vjerskim disciplinama i pretjeruju. Mnogo poste i daju milostinju. Najviše vole gostoprimstvo.

**Građanska zvanja**

S obzirom na broj našega naroda malo ih se bavi sitnom trgovinom. Veći se broj bavi raznim zanatima. Najviše ih, živeći na selu provodi težački i pastirski život.

**Ekonomsko stanje**

U našoj Misiji, i to od zadnjih deset godina, malo ima katolika koji imaju svoju zemlju i kuću. Zato su turski kmetovi, općenito siromašni; u odnosu na druge narode, bijednici. Stanovnici gornje Hercegovine najveći dio sredstava za siromašno uzdržavanje dobivaju od stoke, a stanovnici donje, od duhana, vina i usjeva.

**Obred i upotreba jezika**

Mi franjevci, kao svugdje na svijetu tako isto i u Hercegovini, držimo latinski obred i propise svete Rimske crkve u svim sv. funkcijama. Obrednik, dakle, u našim rukama pravi je Rimski obrednik. Misal i brevijar isto tako, s umetnicima svetaca našega Reda. Što god, dakle, treba raditi u svetoj službi iz Obrednika ili iz Misala, mora biti latinski. Ali propovijedi naroda, pjevanje Evanđelja kod nas na svetkovine i poslanice na župskoj misi, zatim, procesije, svečani blagoslovi, kao i javne molitve obavljaju se na domaćem slavenskom jeziku. Ali svećenik mora također latinski pročitati poslanicu, evanđelje, proroštva, muku, jer mi latinskog obreda ne zadovoljavamo svoje dužnosti samo slavenskim čitanjem, premda je svjetovnim svećenicima naše narodnosti upotreba našega jezika u misi dopuštena. Što se tiče ispovijedanja potrebno nam je znanje talijanskoga jezika radi pridošlica i radi službe u susjednoj Dalmaciji. Svatko uviđa da nam je potreban turski, jezik vlasti. Često ne možemo biti bez njemačkga i francuskoga. Dakle, znanje samo našega jezika bilo bi za nas malo.

## II

**KATOLIČKA VJERA**
**i franjevački samostani u Hercegovini**

Ni najmanje ne sumnjamo da je katolička vjera u Hercegovini od početka uvedena u isto vrijeme kao i u Dalmaciji, kad ju je propovijedao Pavlov učenik Tit. Ona je bila poslije iskvarena bogumilskom herezom i grkoistočnom shizmom, u to smo sigurni. Nitko ne može dokazati sigurnim dokazima da je katolička vjera od početka doprla do nas bez ikakva prekida. Moramo zahvaliti najprije Bogu a onda mojoj subraći što je naša vjera u Hercegovini obnovljena i sačuvana i što je u njoj posijano sjeme građanske kulture.

Poznato je, naime (Vidi Šematizam Bosanske provincije iz 1864), da su franjevci još u samim početcima Reda poletjeli iz svoga gnijezda, grada Asiza, najprije kao misionari, a kasnije okupljeni u veliku Vikariju, prolazili sve krajeve propovijedajući spasonosnu vjeru. I nema razloga da ne pretpostavim da su franjevci povratili Hercegovinu katoličkoj vjeri prije negoli udaljenu Panoniju ili daleke obale Rajne. Katolička je vjera, dakle, u Hercegovini, ako ne starija, sigurno toliko stara koliko i dolazak franjevaca u nju. Franjevci su, dakle, drugi nama poslani apostoli, propovjednici evanđelja, odvažni čuvari vjere sve do danas.

Ruševine i živa riječ predaje propovijedaju same od sebe, i onima koji to ne žele, da je u davnim vremenima bilo u našoj današnjoj Kustodiji i franjevaca i njihovih samostana, makar ulomci povijesti o tome i šutjeli. Ostavivši po strani naša dva stara samostana u Osinju i Rami, koji se danas nalaze izvan granica naše Kustodije, mogu se označiti tri ostala koji su sigurno postojali. God. 1343, Odo, general cijeloga našega Reda, putujući po Hercegovini u svome pismu na plemića Rodozija, kneza iz slavne obitelji Vladimirović, piše ovo: »Slično i četiri samostana koje je Vaše Gospodstvo osnovalo i vlastitom zemljom obilato nadarilo u Vašoj prebogatoj kneževini i vojvodini, naime, u Neretvi na školju (hridini) Osinj, koje je mjesto označio (kako kažu) naš patrijarh Franjo prigodom posjeta Naroni i Vašoj sjajnoj, u katoličkoj vjeri ondje prvorođenoj, kući... u Ljubuškom posvećen sv. Kati, djevici i mučenici, u Anderiju, tj. Mostaru, posvećen svetom Anti, i u Konjicu, posvećen sv. Ivanu Krstitelju« (Norin: Lib. Honest. pag. 15).

Ali osim tri gore navedena samostana u ovoj našoj današnjoj Misiji postoje ogromne ruševine samostana i samostanske crkve u gornjem Brotnju, u mjestu zvanom Čerin. Da li je to bio naš samostan ili samostan bazilijanaca, ne može se točno znati. Narod priča da je i ondje bio franjevački samostan. Dosta vjerojatni razlozi upućuju da je i u Duvnu, nekada znamenitom mjestu, bio naš samostan. Ovo narod priča, ali mi nismo mogli točno ustanoviti mjesta gdje bi mogao biti.

Također u Brotnju kod vrela P l o č a u selu Gradac i danas se nalaze zanemarene ruševine jedne turske džamije. Mjesna predaja veli da je i ondje bio samostan i crkva, koju su Turci pretvorili u džamiju.

Stara je predaja da su franjevci imali mali samostan u Tihaljini kod mjesta pod Maličem gdje sada stanuju Primorci, i da se stoga i zove Fratarski dolac (Fratarska dolina).

Turski je bijes, međutim, poništio ne samo samostane nesigurne određenosti nego i one sigurne.

a) Samostan sv. Ivana Krstitelja u Konjicu 1534. (Norin str. 42) Turci su sravnili sa zemljom. Od njega se danas sa žalošću mogu vidjeti jedva neke ruševine koje strše iz zemlje.

b) Turci, gonjeni bijesom progonstva, tjerajući duvanjskoga biskupa fra Danijela Vladimiro-

vića, kad su doznali da se je navratio u samostan sv. Ante u Mostaru i kad ga ondje nisu našli, okrive redovnike samostana za uvredu veličanstva, okrutno ih pobiju i samostan pretvore u ruševine 1570. (Norin str. 43.). Danijel je biskup, o kome ćemo dolje izvijestiti, kojega su Turci ubili u Ljubuškom.

c) Ali ni ljubuški samostan sv. Katarine nije bolje prošao negoli i drugi. Kad su Turci ovdje pronašli biskupa Danijela, uobičajenim bijesom su ga mučili i samostan potpuno opustošili; i to iste godine i istom prigodom kojom su i mostarski porušili (Norin). Tako, nažalost, od onih nesretnih vremena do najnovijih dana u ovoj našoj bijednoj domovini ne može se naći ništa od spomenika stare pobožnosti osim ponegdje bez reda izgorjele gomile kamenja.



III

## POSTANAK APOSTOLSKOG VIKARIJATA u Hercegovini

Prije nego pristupimo pripovijedanju o postanku sadašnjega Apostolskog Vikarijata treba nešto spomenuti o staroj biskupskoj stolici u Mostaru. Isto o onoj u Duvnu, slavnom dijelu ove Misije.

### Mostarski biskupi

Meni baš nije poznato u koje je točno vrijeme bila uspostavljena biskupska stolica u Andrikriskom gradu, danas Mostaru, i koliko je imala svojih biskupa. Iz Norina se zna da su ovi muževi, vrlo dobre uspomene, zauzimali spomenutu stolicu:

I

Fra Ivan Vladimirović od Neretve,
postavljen 1432.

II

Fra Ivan od Monte Martina,
postavljen 1434.

III

Fra Petar Vladimirović od Neretve,
postavljen 1525.

### Duvanjski biskupi

Nije nevjerojatno nagađanje da je u Duvnu, nekada vrlo starom i bogatom gradu, bilo više biskupa, nego što ih mi možemo navesti:

Kad nemamo obilnijih podataka, treba se zadovoljiti oskudnim, i nabrojiti biskupe koje možemo.

I

Malko 590.
suvremenik Grgura Velikoga, kako svjedoči
Pismo samoga Grgura.

II

Fra Marije 1337.

III

Fra Gverin 1347. Zadranin

IV

Stjepan 1355.

V

Fra Petar Feliconio-Kačić 1394.

VI

Fra Jure 1406.
mnogo pretrpio od šizmatika i heretika

VII

Jure II. 1412.

VIII

Fra Blaž 1419.
slavan po učenosti i svetosti.

IX

Fra Nikola I. 1426.

X

Fra Hugo 1433.

XI

Fra Jerko 1439.

XII

Fra Nikola II. iz Zadra 1460.

XIII

Vid 1490. On je bio na čelu i makarske crkve

XIV

Nikola III. 1540.

XV

Fra Danijel Vladimirović od Neretve 1551.

XVI

* Fra Danijel II. 1590. mučenik u Ljubuškom



XVII

Fra Marijan Marović 1644.
premješten u bosansku biskupiju

XVIII

Fra Mijo Janković 1654.
(Farlati svez. 4, str. 170)

Kad bi bilo slobodno i kad me ne bi smetala ograničenost određenoga cilja, produžio bih pripovijedanje o vjerskim događajima u Hercegovačkom Vikarijatu, osobito kad su ga služili dalmatinski biskupi. Budući da i ovo kraće izvješće prelazi granice moga rada, radije ovo ispuštam i čitaoce upućujem na opširno djelo slavnoga Farlatija Illyrici Sacri.

Počinjemo, dakle, od onoga vremena, otkako su počeli Apostolski vikari u Bosni, naime, od godine 1737. Turčin je poslije Bečkoga rata, po njega poraznoga, kipio veoma velikom, iako nemoćnom, mržnjom protiv austrijskoga imena. Nije mogao trpjeti ništa austrijsko pod svojom vlašću. Stoga biskupi susjedne Dalmacije kao i onaj đakovački morali su odustati od svih svetih pohoda u Hercegovinu i Bosnu i od svake brige za katolike, iako nerado. Da ne bi bijedno stado, lišeno pastira, bilo izloženo bijesu, trebalo je neke od turskih podanika imenovati za biskupe i postaviti na čelo stada. Tada su, eto, počeli Apostolski vikari prostranog i krševitog vikarijata Bosne i Hercegovine.

---

* Ovaj je 10. svibnja 1563. u Ljubuškom mučen i ubijen. Pokopan je u samostanskoj crkvi sv. Kate, gdje ga sami Turci najbrižnije čuvaju i pobožno štuju (Norin str. 79.). Međutim, treba spomenuti da ima vrlo malo ostataka spomenute crkve. Mi smo ustanovili da Turci ondje ne štuju ništa.
Narod općenito priča, da Turci Danijela, ubijena u tvrđavi u Ljubuškom, najrevnije čuvaju u jednoj kuli tvrđave radi neke nadnaravne sile koja Turcima brani pristup u tvrđavu.

Tri su se, dakle, biskupije: bosanska, duvanjska i mostarska, sjedinile u jedan Apostolski vikarijat i ostale ujedinjenje pod sedam vikara, slavne uspomene.

Za vrijeme osmoga vikara, presvijetlog i prečasnog gospodina Rafe Barišića, dođe između njega i otaca Franjevačke provincije do velike svađe, koja je počela od male iskre.

Kad ih nijedno sudište nije moglo pomiriti, mišljenje je Svete Stolice bilo da ih treba odijeliti. Stoga Barišić, obdaren počasnim naslovom Apostolskoga vizitatora, pođe u Albaniju, u barsku nadbiskupiju, Bošnjaci i Hercegovci ostadoše bez ikakva Apostolskoga vikara, osim što je on zadržao to ime. Uistinu, u spomenutoj prepirci (Vidi proces u Rimu objelodanjen u Propagandi god. 1841) franjevci rodom iz Hercegovine ili su bili neutralni ili su se manje isticali. Stoga nisu bili neprijateljski raspoloženi prema Apostolskom vikaru. S druge je strane Apostolski vikar želio da ponovo dobije barem jedan dio Vikarijata. Te dvije okolnosti izazvale su kod Hercegovačkih franjevaca iz pepela nadu da bi se u njihovoj domovini mogao osnovati novi Vikarijat, odijeljen od Bosne. Nisu se zabavljali baš jalovim željama. Otkrivši svoje želje presvijetlom gospodinu Barišiću, koji je boravio u Albaniji, pozovu ga da što prije dođe među njih.

On posla svetoj Kongregaciji za širenje vjere želje Hercegovaca i svoje, i dobije od nje blagonakloni pristanak. Potkraj godine 1843. zaputi se u Hercegovinu s dvostrukom vlašću, Apostolskog delegata i Apostolskog vizitatora, spojenom s redovitom vlašću Apostolskog vikara. I na Bosnu je zadržao ista, iako neostvariva, prava. Međutim, Apostolskim breveom od 18. rujna 1847. Bosanska redovnička provincija ponovno dobije svoja prava. Hercegovci se izuzimlju ispod njihove vlasti. U Bosni se postavlja za Apostolskog provikara obični svećenik o. Andrija Karačić s ovlaštenjem krizmavanja. Barišićeva redovna i izvanredna vlast bude ograničena samo na našu Hercegovačku misiju. Ovdje treba gledati početak novog vikarijata u Hercegovini.



Propuštajući ono što ćemo zgodnije reći kad budemo govorili o uspostavi naše redovničke Kustodije, ovdje kao nekim skokom javljamo, da je na 9. studenoga 1852. po dekretu Svete Stolice prestala izvanredna vlast presvij. Barišiću i u granicama Hercegovine. Tako smo mi 9. studenoga 1852. dobili davno željenoga svog vlastitog Apostolskog vikara.

## Apostolski vikari u Hercegovini

I.

FRA RAFO BARIŠIĆ iz Oćevije, postavljen samo za Hercegovinu, kada mu je oduzeta Bosna, 9. studenoga 1852. Rođen u Oćeviji 24. lipnja 1796. Stupio u Franjevački red 16. travnja 1817., zavjetovao se 16. travnja 1818., izabran za biskupa 24. ožujka 1832., posvećen u Đakovu 30. rujna 1832. Umro je među svojom braćom u samostanu Široki-Brijeg 14. kolovoza 1863. i ovdje pokopan. Na grobu mu je podignut veličanstven spomenik. Radi baš neobične slave spomenutog preminulog biskupa Francuska mu je 1853. podijelila čast začasnog predsjednika Pobožnog afričkog instituta. Turski car ga je odlikovao god. 1859. viteškim redom i napokon 1861. austrijski car redom željezne krune II reda. On je prvi Apostolski vikar u našoj Turskoj koga su resila javna odličja vladara.

FRA ANĐEO KRALJEVIĆ iz Čerigaja, imenovan 7. prosinca 1865. Dao Bog da bude što dulje na čelu povjerenog mu stada!

IV

**POSTANAK PROVINCIJALNE KUSTODIJE u Hercegovini**

Prava ljubav ne štedeći nikakva oružja uistinu pobjeđuje sve. Ako stavim na razmatranje građanske i vjerske prilike, i meni samome činit će se ne samo nepromišljeno nego i potpuno nemoguće da se može i u našoj maloj domovini uspostaviti novi Vikarijat i nova Kustodija. Ipak iskrsnuše.. Svaki dokaz je slabiji od činjenica. Gore smo se dotakli, a sada ponavljamo: nakon Bečkoga rata Turci su zabranjivali prelaziti ovamo ne samo austrijskim biskupima nego i franjevcima. Radi toga, ne samo da je trebalo imenom i stvarno postaviti u drugu provinciju redovnike Bosanske redovničke provincije, koji su bili u Dalmaciji, nego nijedan od njih nije smio k nama prijeći osim vrlo tajno, obučen u svjetovno odijelo uz najveću pogibelj života. Tako, dakle, kad se prekinuo promet između Dalmacije i Hercegovine i katolički narod ostao bez ikakve duhovne utjehe, Hercegovini se zaista netko morao smilovati. Ali taj posao junačke i pobožne službe nitko nije mogao obaviti osim naše subraće koja su ostala u tri samostana pod turskom vlasti, t. j. u K r e š e v u, F o j n i c i i S u t j e s c i. Budući da je kreševski samostan Hercegovini bliži od ona dva, bilo je tada određeno da se svećenici većinom iz kreševskoga samostana daju na službu u Hercegovinu. To su oni i činili neprekidno do god. 1844. U to je vrijeme Kreševska kustodija, da bi zadovoljila duhovnim potrebama župa povjerenih samostanu, mudro primala za svoje pitomce mladiće iz Hercegovine jednako kao i iz Bosne, i pripremala ih za buduće oce Provincije i misionare puka. Tako je došlo do toga da je u Kreševskoj kustodiji bilo mnogo rođenih Hercegovaca. Svaki je od njih u sebi gajio iskru domoljublja. Te iskre su se slile u jedno i rasplamsale u plamen, da se u Hercegovini podigne novi samostan i Provinciji doda četvrta kustodija. Mnoge su okolnosti pružale hrane toj zajedničkoj želji: rodoljubni narod bez škola i bez svetih zgrada, želja da se u Hercegovini podigne koji samostan namjesto srušenih, teškoće slati u Kreševo djecu i milostinju dalekom samostanu te slabe veze sa starješinama. Tim poteškoćama treba dodati i čestu promjenu redovnika te opasnost na putu. Ako još dodaš da su Apostolski vikari iz Bosne katkada i nakon pet godina dolazili u Hercegovinu, starješine pak Provincije jedva svake treće godine, imat ćeš dosta razloga, zašto smo tražili da se osnuje nova Kustodija. Kao i ostali daleko rođeni, tako smo i mi gorjeli od ljubavi za svoju domovinu.

Našim željama, iako s mnogo razloga opravdanim, činilo se, da nasuprot stoje i jake zapreke. Znali smo sigurno da nam ni Kreševska kustodija ni Provincija ne će to drage volje odobriti. Trebalo je da odemo praznih ruku iz kreševskog samostana. Trebalo je da mi siromasi pođemo među siromašni puk. Sumnjali smo i bojali se, hoće li Rimska kurija i general Reda udovoljiti našim željama. Vrlo dvojbeno je bilo, hoće li turska vlast i Turci dopustiti da se grade nove vjerske zgrade. Zatim golemi troškovi i mali broj redovnika s našim željama, sve nas je to strašilo u unutrini srca. Ali, isto tako ljubav koja i samu smrt prezire, ne vodi računa ni o najvećim zaprekama. Ta nas je ljubav, odijeljene od svega u Kreševu, vodila na golo krilo domovine bez igdje ičega.

Međutim, hercegovačkim ocima trebalo je posrednika. Apostolski Nuncij, koji je tada residirao u Beču, snažno ih je zagovarao, da dobiju željenu dozvolu izlažući svetoj Kongregaciji za širenje vjere njihove želje. On 31. prosinca 1843. u vrlo

ljubaznom pismu upućenom Hercegovcima obećaje, da će za njih učiniti sve što može. To je uvelike povećalo nadu Hercegovaca.

**DEKRET**
**SVETE KONGREGACIJE ZA ŠIRENJE VJERE**

»Hercegovačka braća Reda svetog Franje od Opsluženja Kreševske kustodije u Bosanskoj provinciji izložila su svetoj Kongregaciji za širenje vjere, da bi bilo vrlo dobro da se u susjednom kraju Hercegovine ustanovi samostan njihova Reda kako bi se udovoljilo potrebama vjernika, i žarko su molila da im se podijeli ovlaštenje za podizanje samostana. Kad je sveta Kongregacija doznala, da njihovu želju odobrava prečasni o. g. Rafo Barišić, apostolski vikar, i prečasni o. Josip Marija od Aleksandrije, general cijeloga Serafskoga reda, nastojeći providjeti koristi Misije, ocijenila je i odlučila zamoliti svetog Oca da se udostoji dati im traženu dozvolu.

Kad je ovo mišljenje svete Kongregacije tajnik g. Ivan Brunelli, prenio Božjom providnosti papi Grguru XVI u audijenciji od 14. siječnja 1844. Sveti Otac je u svemu odobrio i zapovijedio da spomenuti apostolski vikar, vizitator redovničke Provincije, to izvrši«.

Dano u Rimu u zgradi svete Kongregacije za širenje vjere 6. veljače 1844.

S. Ph. KARDINAL FRANSONIUS prefekt.

**M. P.** **Ivan Brunelli,** tajnik

Hercegovci nisu mogli zamisliti ništa dragocjenije od ovoga dekreta. Kao da im više nikakve poteškoće ne prijete, veselo spremaju odijeljenje i izlazak iz kreševskoga samostana.

I tako god. 1844. dana 16. svibnja naši zemljaci redovnici, zavjetovani i novaci, pozdrave one s kojima ih je vezalo staro prijateljstvo, napuste Kreševo, zapute se bez oklijevanja u Hercegovinu. Stigavši ovamo zamole vezira Ali Pašu Rizvanbegovića da im isposluje potrebni ferman. On odmah dragovoljno obeća da će ga besplatno i u najkraćem roku dobiti.

Međutim, dolazak toga fermana otezao se duže nego je bio običaj. Tada nam neki Turčin dade prijateljski savjet: da, naime, pružimo vezirovu sinu Rustan-begu kakav doličan dar i da ćemo odmah imati ferman. Za nevolju primismo savjet, uzesmo zlatnike u zajam, kupismo mu pet dobrih mazga i, pošto smo mu ih darovali, domalo dobismo ferman. I tako je Ali Paša, koji je bio rekao da ne će ništa primiti, ipak primio, i to s obzirom na nas, vrlo mnogo...

I napokon, kad smo uzasve jade imali obje dozvole, tražili smo, gdje bismo počeli graditi samostan. U župskoj kući na Čerigaju već su bili novaci, premješteni iz Kreševa. Većini se braće nije činilo to mjesto prikladnim za samostan. Tražili smo stalno ne bi li koji Turčin prodao kakvo prikladno mjesto, ali ga nismo mogli dobiti ni za kakvu cijenu. Napokon neki Turčin Ahmet Aga Kurt, možda svojoj sljedbi manje privržen, nadvladan više pretjeranom cijenom nego našim molbama, prodade nam brežuljak Široki Brijeg, šumu i jedan bijedan vrtić uz staro katoličko groblje za samostan i crkvu za 145 zlatnika. Dakle, na tome mjestu (kako će se niže ustanoviti) započet je i sagrađen samostan. Premda je postupno i ne baš u kratkom roku mogao biti dovršen, on je ipak od samoga početka prvi živi panj sadanje naše Kustodije.

Međutim, dok smo mi s napetim živcima i u najboljoj slozi u znoju radili na izgradnji samostana i crkve, presvijetli gosp. Barišić bio nam je na čelu Kustodije od svoga dolaska iz Albanije k nama pa sve do 9. studenoga 1852., kako smo gore rekli. Mi smo morali da ovakav način uprave, iako za sada dobar, ne može dugo opstati, jer nama kao redovnicima baš ne pogoduje. Nije tre-

balo daleko tražiti dokaza. Za vrijeme dvostruke uprave gosp. Barišića mi smo oplakali više izabranijih suboraca. Barišić nije imao vlasti primati mladiće u Red. Bilo nam je jasno, da još nerođeni srljamo u propast.

U privatnim razgovorima, a najviše za vrijeme godišnjih sastanaka na koje bi neke od nas gosp. Vikar pozivao, najživlje smo tražili da njegovo Presvijetlo Gospodstvo isposluje od Svete Stolice formalno određenje našega stanja. On nas je pak izvještavao da je o tome radio i da će opet raditi. Međutim, vrijeme i godine su prolazile, a nije se moglo vidjeti ništa određena. Već je žalost očajanja tištila naša srca. Gdje sada ni petorica svećenika ne mogu udovoljiti potrebama vjernika, onda su bila jedva jedan ili dvojica, i to češće bolježljivi. Stvar je dakle bila u zadnjem času propasti. Stoga smo mi (glasači), pozvani od Presvijetloga na godišnji sastanak 1852., od njega zahtijevali da pošaljemo u Rim jednoga izabranog svećenika koji će isposlovati bilo kakvo uređenje. Presvijetli, ocijenivši okolnosti i naše želje, otpusti u Rim u svoje ime i u ime redovnika p i s c a ovih redaka. U Rimu je već bio plan za uređenje podnesen od Presvijetloga, ali nije bio odobren. Bio je i plan hercegovačkih redovnika, ali ni ovaj nije bio u svemu odobren.

Za izmirenje mišljenja, dakle, i za uređenje trebalo je imati ponovne sastanke na Propagandi. Napokon, poslije rasprava na obje strane, primio sam ove članke uređenja naše Kustodije.

**DEKRET**
**Svete Kongregacije za širenje vjere**

Budući da je Dekretom svete Kongregacije za širenje kršćanskoga imena 18. rujna 1847. papa Pijo IX Bosanskoj misiji Manje braće svetog Franje od Opsluženja, ukoliko se razlikuje od Hercegovine, povratio prava redovničke provincije i



Apostolsku vizitaciju cijele Bosanske misije, prije povjerenu p. o. Rafi Barišiću, na samu Hercegovinu ograničio, i budući da se spomenuti biskup od Azota vikarske vlasti koju je imao od Apostolske Stolice nad Bosnom i Hercegovinom već spomenute god. 1847. što se tiče Bosne odrekao i zadržao je samo nad Hercegovinom, ukoliko se od Bosne razlikuje. Isti Apostolski vikar i svi oci koji borave u Hercegovini zatražili su od Svete Stolice da se učini kraj apostolskoj vizitaciji te da se Hercegovačka misija koja se sastoji od Apostolskog vikara i redovničke obitelji, uredi kao redovita prema kanonima, koliko to dopuštaju prilike mjesta i vremena. Radi toga uzoriti i preuzv. g. Jakov Filip Fransoni, prefekt svete Kongregacije za širenje vjere, i dolje potpisani njezin tajnik, nakon što su se posavjetovali s preč. o. generalom Manje braće sv. Franje od Opslužanja i saslušali p. o. g. Rafu Barišića, Apostolskog vikara Hercegovine, kako pismenim putem tako preko p. o. Petra Bakule, izaslanika Apostolskog vikara i hercegovačkih redovnika, odlučili su zamoliti Sv. Oca da se udostoji Apostolskim ugledom radi bolje uprave Hercegovačke misije i unapređivanje redovničke discipline u njoj, potvrditi ovo što slijedi:

1. Hercegovina, s obzirom na njezine posebne okolnosti i s predhodnim odobrenjem Sv. Stolice, ostaje potpuno odijeljena od Bosne s naslovom Kustodije. Njome upravlja jedan o. kustos s pravima i dužnostima provincijala i (za sada) dva diskreta koji uživaju prava kao definitori.

2. Hercegovačka kustodija, jedna i nerazdijeljena, zavisi neposredno kao svaka druga Provincija i Kustodija Reda od generala:

1) ne samo za kapitularne izbore i godišnje skupštine i njihovo odobrenje prema propisu apostolskih dekreta i konstitucija Reda, nego i

2) u redovničkoj disciplini te u svemu, što nadilazi redovite ovlasti o. kustosa i oo. diskreta;

tako da izuzevši to, kakva god se prepirka pojavi u Hercegovačkoj kustodiji u pogledu Regule i statuta reda, prva rasprava ili instanca neka se provede pred kustosom i njegovim diskretorijem, a u slučaju priziva ne smiju se utjecati na druge starješine i obične redovnike nego na generala, od kojega treba čekati odluku i njoj se pokoriti, a ona će uvijek biti zakonita.

3. Glasati na kapitulu za izbor kustosa i diskreta (čl. 2.) kao i na godišnjim skupštinama za izbor ostalih službenika Kustodije s predhodnim odobrenjem generala (čl. pređ.), tu nema mjesta drugima s bilo kojim privilegijem, osim samo onih koji su pozvani apostolskim dekretom i konstitucijama Reda. Kustos će pak morati uljudno pozvati posebnim pismom gosp. Vikara, da se udostoji počastiti svojim prisustvom skupljenu braću na kapitulu ili na godišnjoj skupštini, da zajedničkim sporazumom bolje rasporede župnike i kapelane i da dadne savjetodavni glas samo za izbor kustosa ne dirajući u slobodu izbornika.

4. Novi samostan Široki Brijeg, pod naslovom Uznesenja, u kome treba uspostaviti što je moguće bolju disciplinu, s obzirom na vrijeme, mjesto i okolnosti, zasada neka se proglasi Novicijatom svete Kongregacije za širenje vjere. Budući da se u njemu zasada ne može podići stolica za filozofiju i bogosloviju, moći će se mladi zavjetovani redovnici, uz prethodno generalovo odobrenje, kao i sada, slati u Italiju na studij, gdje će biti odgajani i poučavani dok ne postanu svećenici, jer će Sveta Stolica, koliko bude moguće, dati sve što bude potrebno za odijelo i povratak u Kustodiju.

5. Radi međusobnih tijesnih odnosa prava i dužnosti, koje ima Hercegovačka kustodija s biskupom, apostolskim vikarom, ne mora se između dvije vlasti, biskupske i redovničke, gledati na osobu, nego na znanje i njezino uzorno ponašanje. Za točnu i savjesnu službu u dušobrižništvu, da bi se izbjeglo svakoj zloupotrebi i prevlasti bilo koje strane i da bi se uvijek održala ravnoteža uzajamnih prava i dužnosti u Hercegovačkoj misiji, neka se sve pravedno upravlja i ravna po nepromjenljivoj normi općeg prava Tridentinskoga sabora, sj. 22. o redovnicima i redovnicama gl. 21., i naposе po konstituciji Firmandis Benedikta XIV, koja u svim slučajevima predusreće i predviđa, izuzevši ipak one preinake koje traže posebne okolnosti, za koje će se držati druga uredba spomenutog pape za misije u Engleskoj, koja počinje »Apostolicum Ministerium«.

6. Neka je posve slobodno apostolskom vikaru, da u sporazumu s kustosom izabere sebi gen. vikara između redovnika Kustodije koji mu se bude u Gospodinu najbolje sviđao, pa i između oo. diskreta i bivših kustosa, ali nikada samoga kustosa.

Samo u slučaju, ako je generalni vikar aktualni diskret, može kao takav po pravu sudjelovati u kapitulu, godišnjim skupštinama i drugim sastancima, prema potrebi sa svojim savjetom i glasom (čl. 3). Kad ga je kustos pozvao, bilo običnim pismom bilo okružnicom, ne može mu se zabraniti pristup, osim zbog uzroka predviđenih i naznačenih u konstitucijama Reda. Ako pak na kapitulu generalni vikar bude izabran za kustosa, smatra se, neposredno nakon pristanka, da se odriče službe generalnog vikara, i biskup je slobodan imenovati sebi drugoga kao gore. Prema tome apostolski vikar ili biskup ne može biti nikada kustos, a još manje diskret. Od sve biskupske kurije jedino generalni vikar može biti diskret.

7. O. kustos i diskreti (u što se nema prava uplićati biskupska kurija osim u slučaju i na način predviđen u prošlom članu) na kapitulu bilo na godišnjim skupštinama neka pretresu zasluge oo. Kustodije i neka izaberu pobožnije, učenije i revnije i predlože ih apostolskom ili generalnom

vikaru, za župnike raznih župa u Hercegovačkoj misiji. Biskup (ili generalni vikar) neka je slobodan, slobodom koju mu daje opće pravo i dužnost pastoralne ravnosti, da može njih odobriti ili odbaciti, ali ne radi osobe, kao što ni diskretitorij nema prava predlagati radi toga niskoga razloga, nego jedino i isključivo neka prvi predlaže a drugi odobrava radi redovničkih svojstava i znanja, što ih čine vrijednim drugotnim pastirima u spasavanju duša. Trajanje na jednoj župi ostavlja se razboritosti apostolskog vikara i o. kustosa s diskretorijem, ali neka to trajanje ne bude manje od 6 godina, uz slobodu i jedne i druge vlasti, kao u konstituciji Firmandis i Apostolicum Ministerium.

8. Ako tijekom godine umre ili se odrekne jedan župnik ili više njih ili bude lišen službe, bilo zajednički kao od braće bilo u smislu § II konstitucije Firmandis, kustos i njegovi diskreti neka se sastanu na posebni sastanak i neka predlože apostolskom vikaru drugoga sposobna redovnika (pred. član).

9. Dužnost je o. kustosa brinuti se da župnici, pomoćnici svaki drugi redovnik, prema želji svetog Utemeljitelja ne ugasi u sebi duha svete molitve i pobožnosti. Da bi se u njima više probudio pravi redovnički duh, neka svake godine jednom (Aleksandar VII Cum sicut), ako im je to moguće, obave duhovne vježbe kroz osam dana pred svetkovinu Bezgrešnog Začeća ili neposredno poslije nje, već prema tome kako im budu dopuštale prilike Kustodije ili Misije.

10. Župnici i pomoćnici i ostali zavjetovani redovnici Kustodije i Misije u pastirskoj službi imat će na pameti da je siromaštvo baština koju je Serafski otac ostavio svojim sinovima.

Zato, ostavljajući na snazi papina dopuštenja za osobitosti mjesta, potičemo ih da pribave sebi samo najnužnije za život, a sve suvišno da šalju u samostan kojemu pripada župa. Zatim će



otac kustos i diskreti u sporazumu s apostolskim vikarom odrediti sve što se ima ostaviti u župskim kućama u slučaju promjene, i ono što će se moći ponijeti u samostan, kao gore.

11. U slučaju župskih razmirica ili razmirica stranih redovničkoj zajednici, prvi ispit ili instanca pripada prema općem pravu sudu biskupovu ili generalnog vikara. U drugom stupnju svete Kongregacije za širenje vjere; što se tiče tužbe ili krivičnih sporova redovnika, potpuno će se vršiti konstitucija Firmandis § 8: redovnici neka obavijeste generala. Apost. Minist. § 21.

12. Pečat Kustodije pod naslovom Uznesenja neka nosi ovaj natpis: SIGILLUM CUSTODIAE ERCEGOVINAE MISSIONIS REGULARIS OBSERVANTIAE S. P. N. FRANCISCI.

13. Kustos je dužan pohoditi po konstitucijama Reda sve samostane i prebivališta Kustodije. Treći pohod je pridržan generalu (Ap. Minist. § 19.). U dušobrižničkim kućama treba pregledati sve u određenom vremenu savjesno kako propisuje konstitucija Firmandis (§§ 7. 8. 9. 10. Apost. Minist. § 17. u toku čl. 5). Biskup ili Apostolski vikar neka učini svoj pohod župama i dušobrižničkim kućama, kako i kada bude vidio, u granicama navedene konstitucije Firmandis. Ondje su brižljivo određene osobe i stvari koje on ima pregledati. Spomenuta uputa za obje vlasti u ovome poslu držat će među njima trajan mir.

14. Čim apostolski vikar pođe po vječnu nagradu za svoj trud, kustos će skupiti svoje diskrete, generalnog vikara i sve župnike i dušobrižnike ili osobno ili pismom te će nakon zrelog, ozbiljnog i savjesnog savjetovanja tajnim glasanjem izabrati tri oca, dostojna da naslijede pokojnoga. Ovu trojku će poslati svetoj Kongregaciji za širenje vjere i generalu da ovaj može biti spreman na svako traženje ili zapovijed od svete Kongregacije za širenje vjere. Ako u roku od osam dana oci ne

izaberu trojku, kustos je dužan obavijestiti svetu Kongregaciju i generala koji će upotrijebiti najbolje savjete i opreznost pa izabrati i predložiti spomenutoj svetoj Kongregaciji tri veoma ugledna člana Reda. Sveta Kongregacija pridržaje sebi ipak pravo ne samo izabrati između trojice onoga kojega smatra najsposobnijim, nego ih i mimoići.

Kad je ovo niže potpisani p. o. gosp. Aleksandar Barnabò, tajnik svetog Zbora za širenje vjere našem gospodinu papi Piju IX podnio u audijenciji 15. kolovoza 1852., Njegova Svetost je dobrostivo odobrila u svemu i zapovijedila da apostolski vikar i redovnici, koji pripadaju Misiji u Hercegovini, to trajno opslužuju.

Dano u Rimu, u zgradi svete Kongregacije za širenje vjere dana 3. listopada 1852.

S. Ph. **Card. FRANSONI** prefekt

M. P.

Kad smo u Hercegovini primili spomenute članke i druge potrebne generalove upute, mi smo 9. studenog 1852. održali prvi formalni kapitul. Tada smo puni radosti proglasili provincijalnu Kustodiju. Kad se pak nešto povećao broj redovnika, mnp. o. Andrija Karačić 1. travnja 1856. na drugom kapitulu Kustodije, vršeći dužnost predsjednika i povjerenika generalnog vizitatora, izjavi da se na veću slavu i na korist uprave Kustodije u ime generala mogu i moraju Kustodiji dodati još dva diskreta. Od drugoga, dakle, našega kapitula Kustodija ima četiri diskreta. Tako od toga vremena ova naša Kustodija ima upravu kao i ostale Provincije Reda, osim što ne može imati među definitorima kustosa kao što imaju provincije (vidi Breve Compendio storico di Ragusa 1853.). Tako, dakle, s Božjom pomoći i mi stupamo utrtim putem. Nema sumnje da ćemo uzeti za našu praksu dobre običaje i redovničko opsluživanje stare naše majke Bosanske provincije. Ali u našoj nanovo ustanovljenoj Kustodiji, činilo se potrebnim ne samo generalu i svetoj Kongregaciji za širenje vjere, nego i kustosima i diskretima da se više uredaba, ili starih obnovi ili novih prema mjestu i vremenu donese, osobito što se tiče redovničkih kuća, stanja i uprave redovničkoga oporavilišta, blagajne građevine, svetišta i samostanskoga diskretorija. Ovdje samo spominjemo da su na vrijeme i zgodno određene i mnoge druge stvari za nutarnju upravu samostana. Svaki čitalac može lako razabrati da i naša Kustodija nastoji dostići provincije naše Ustanove u kojima vlada bolja stega. Žarko želim da i naši nasljednici, zahvalni prvim utemeljiteljima ove Kustodije, sve to više prionu uz život po redovničkim pravilima.

**Provincijalni kustosi u Hercegovini**

I

FRA ANĐEO KRALJEVIĆ

izabran na prvom kapitulu Kustodije 9. studenoga 1852.

II

FRA ILIJA VIDOŠEVIĆ

izabran na kapitulu Kustodije 1. travnja 1856.

III

FRA ILIJA VIDOŠEVIĆ,

ponovno izabran na kapitulu Kustodije 19. svibnja 1859.

IV

FRA ANĐEO KRALJEVIĆ,

izabran na kapitulu Kustodije 23. travnja 1862.

V

FRA PETAR KORDIĆ,

izabran od Generalnog definitorija s prethodnim odobrenjem Sv. Stolice 20. rujna 1865. koji sada upravlja. Njegove napore neka Bog najobilatije blagoslovi!

V

## O POSTANKU NOVOGA SAMOSTANA U HERCEGOVINI

### Opis položaja

Gotovo na sredini naše Misije ima brežuljak koji se zove Široki Brijeg . Od istoka pola sata protegnut prema Blatu, od juga malo uzdignut, malo se pruža prema Mokrom i Čerigaju, od zapada se proteže desetak minuta do potoka Ugrovače, a na sjever spušta se do lakta Ugrovače i rijeke Lištice, 400 koraka kao prohodna, ne previše strma nizbrdica. Ali sva površina brežuljka, izuzevši taj zadnji dio nije u našim rukama. Na označenom uzvišenijem mjestu (rekao sam da smo ga kupili za 141 zlatnik) imamo prostora od juga do potoka i rijeke oko pola talijanske milje, od istoka prema zapadu oko četvrt milje.

Gotovo u sredini toga prostora nalazi se jaram ili hrbat brijega na kojem je staro katoličko groblje.

Godine 1845., kad smo kupili navedeni dio brijega on je gotovo sav bio zarastao u trnje, busenje i slabu šumu. Tlo mjesta slabo je plodno, osobito vrh brežuljka koji je pokriven samo tankim slojem zemlje. Do neizmjerne dubine samo je kamenje, tako da novo drveće ne može rasti bez nanosa zemlje. Za cijelo ovo vrijeme, otkako je vrh u našem vlasništvu, oko samostana i crkve mi smo nastojali saditi vrlo brojno drveće, ali ipak s malim uspjehom. Da nema staroga drveća javora, hrasta, graba i jasena, samostan bi bio izložen svakom vjetru. Ali vratimo se na šumovito i neobrađeno mjesto koje je kupljeno za smještaj samostana (Prije sam rekao, da nam je bilo nemoguće u to vrijeme kupiti od Turaka bolje mjesto).



Pod brežuljkom s južne strane među šumom odskače jedan hrast (u zapadnom uglu vrta, isječen). Pod njim je naš prvi gvardijan o. Anđeo Kraljević ustanovio svoje prebivalište. Tu je stanovao četiri puna mjeseca bez postelje, dok se nije za redovnike napravila jedna bijedna kućica (danas od nje nema ni ruševina). Teško je reći, koliko smo trpjeli od tjesnoće, kad smo se uselili, ili bolje rečeno, zbili i natrpali u nju, i mi i gosti. Često se događalo da smo spavali u staji (također maloj) ili pod drvećem, jer ne bi bilo mjesta u kući. Ako bi netko imao kakav pokrivač, smatralo se da ima dobru postelju. Uz tjesnoću mjesta oskudijevali smo i svakim namještajem. Rečeno je, da iz Kreševa nismo ponijeli ništa. Morali smo se, dakle, goli boriti s golom bijedom, dan i noć. Nema toga koji bi čitajući mogao sebi predstaviti, koliko su gorkih morali progutati osnivači ovog prvog samostana. Ali kada je to i po prirodi same stvari i po okolnostima moralo biti, nemoj se uostalom ni čuditi što je tako bilo. Više se treba diviti čudu Božje milosti zvanja i očinske ljubavi. U ovom vremenu oskudica svake vrste, mi smo bili složni i puni bratske ljubavi, sloge, vjerskog pouzdanja i veselja, da se ništa više nije moglo poželjeti. Među nama svima jedva se našao pojedinac,koji bi u pameti prevrćao žalosne misli o našem budućem uspjehu i da bi manje prianjao uz zajedničke želje. Uostalom, svatko od nas se natjecao i želio da drugoga pretekne u doprinosu zajednici i u spremanju materijala za novi samostan. To smo mi tako dragovoljno činili, da drugi ne bi tako rado prionuli uz nerad i sticanje imetka, kao što smo mi išli na posao i žrtve. Tako se, dakle, iz one tijesne kuće širila naša ljubav i revnost, da smo mi, što smo brže mogli, pripravljali materijal za crkve i dio samostana. Također i katolički puk se je zagrijao, videći da su naša nastojanja na njegovu korist; stoga je i on, iako siromašan, u materijalu nešto pridonio. Čim je, dakle, bilo da-

no da se dio materijala nosi na mjesto, radine su se ruke latile posla.

I tako dana 23. srpnja 1846. u prisutnosti gotovo svih fratara, koji su tada bili u Hercegovini, i bezbrojnog mnoštva od veselja ushićenog naroda, presvijetli gosp. Barišić po obredu svete Rimske Crkve postavi i posveti prvi temeljni kamen nove samostanske crkve posvećene Uznesenju bl. Djevice Marije.

Kako naš svijet kroz četiri stoljeća nije vidio ni crkve niti obreda postavljanja njenog temeljnoga kamena, tako kroz toliko stoljeća nije bilo ni takva veselja u Hercegovini.

Uz najveće želje, slogu i natjecanje svih nas, oci su jasno vidjeli da oni i njihov bijedni narod, iscrpljeni teškim turskim nametima, ne mogu privesti kraju željeni posao. Stoga, iako su bili u oskudici svećenika, prisiljeni izuzmu o. Filipa Ćorića i pošalju ga u Italiju da sakuplja malo milodara. On rado primi taj teški posao. Bog je svojom milošću poticao srca dobrih ljudi. Tako je on u svom dvogodišnjem obilasku skupio znatnu svotu novca i crkvu opremio svetim ruhom. Skupio bi, sigurno, još više za naše potrebe, da nije bio spriječen tada u Italiji nastalim pobunama.

Austrijski car dao je pomoć od svog imetka. Biskupi u njegovu carstvu naredili su milostinju za Hercegovinu, a i sami su dali pomoć. Pisac vraćajući se iz Rima (1852) u Trstu je sakupio od dobročinitelja, također Židova i nekatolika, lijepu svotu novca i donio je za gradnju. Tako, dakle, iako korak po korak, radovi se na gradnji nisu nikad prekidali... I kad nismo imali nikakve strane pomoći, što se nije jednom događalo, da ne bi bilo štete za gradnju radi odgađanja, skupljali smo se i odsutne poticali pismima. Svotice svog osobnog vestiarija trošili smo u gradnju. Tako se često događalo da su pojedinci pridonosili zajedničkim potrebama ostajući sami i bez najpotrebnijih stvari. Tako je, dakle, nikako drukčije i takvim sredstvima, radom i znojem za kratko vrijeme sagrađena nova crkva i samostan na Širokom Brijegu, uz prijetnju neprijateljskih Turaka da će ih porušiti. Ali nemoj misliti da je cijeli samostan prema slijedećem opisu poslije podignuća crkve odjednom sagrađen. Polako, naime, iz godine u godinu prislanjali smo uz sagrađene nove dijelove prema skučenim mogućnostima sredstava. Ispočetka smo bili zadovoljni s četiri sobe koje su bile prislonjene uz crkvu. Da li ćeš u tom poslu više gledati ustrajnost ili strpljivost otaca, ti sam prosudi.

Ali, dragi čitaoče, dok slušaš, kako smo sa slabim i nesigurnim sredstvima za kratko vrijeme gradnju doveli do krova, nemoj misliti da smo nešto malo uradili. Nije tako. Budeš li slijedio moje izlaganje, i sam ćeš više misliti.

VI

## OPIS SAMOSTANA, CRKVE, DRUGIH SAMOSTANSKIH GRAĐEVINA, VRTOVA I KLAUZURE

### Crkva

Carski ferman (koji je spomenut) za gradnju naše crkve propisao je duljinu, širinu i samu visinu određenim mjerama. Nije dopuštao ni za nokat udaljiti se od određenih granica pod prijetnjom rušenja. U fermanu je bila određena duljina crkve 44 lakta, širina 24 lakta. I zato je naša crkva protiv naše volje zaista malena, nedovoljna za polovinu svijeta koji dolazi.

### Opis samostana

Samostanu, kojega je gradnju najviše vodio o. Filip Ančić, ferman nije odredio nikavih mjera, pa je za naše prilike dosta prostran. Ima dva krila, istočno i zapadno, po 32 metra duga, široka pak 9 m. Južno krilo je štaviše duže, tj. 43 m. Od ovoga krila pravo na jug prislonjen je odio za novicijat i kuhinju. Dug je 25 m, a širok 10 m. I tako u svemu mi imamo u samostanu duljine jednoga zida 164 m, širine 19 m. Ako ove duljine neke početverostručiš, neke potrostručiš dobit ćeš 720 m dužine zida cijelog samostana. A kolika je širina, ni ja sam koji sam prisutan, ne bih lako izračunao. Zatim, dva krila zapadno i istočno, na dva su kata. Južno pak krilo s podrumom i spremicom više je od tri velika kata.

I zahodi sa zapadne strane na oba kata pripojeni su samostanu, ali su izneseni 7 m. Čine od samostana zasebnu gradnju i troškove. Naš, dakle, samostan, kada se oduzmu dva krila novicijata i zahodi, čini četvorinu koja ima sa sjevera prislonjenu crkvu. U cijelom samostanu sada imamo 65 soba za stanovanje. Razumije se da je u njemu blagovaonica za brojnu obitelj i radionice. Cijeli samostan je solidno građen, dosada se nije pokazala ni najmanja pukotina na cijelom kamenom zidu. Pokrov je od naših kamenih ploča. Ako tome dodaš još ne mali crkveni namještaj, živežne namirnice i samostanske pokretnine, sigurno će se svota troškova još mnogo povećati. Ali ovo još nije svršetak troškova. U sredini samostanskog dvorišta nalazi se čatrnja, jedna izvan dvorišta u širem smislu, druga u klauzuri. Obje su zaista velike, duge naime 24 lakta, široke 12 lakata i duboke 16 lakata. Imamo i treću u klauzuri, manju od tih. Spomenute čatrnje su sagrađene bez ikakve pomoći naroda, a služe i nama i narodu. Nemoj misliti da su ove čatrnje malo stajale. Ali ni tu nije kraj. Na kraju zida od klauzure nalazi se zgrada za pučku školu duga 23 lakta, široka 16, visoka 20 lakata. Tu je i pristojno prenoćište za časne goste i dobročinitelje.

Napokon imamo osam prikladnih dućana iznajmljenih svjetovnim trgovcima robom u korist crkve i crkvenog namještaja. Nije malo utrošeno dok je sve to napravljeno. Međutim još nije kraj. Tu su i dvije štale sa sjenicima. Jedna je duga 18 lakata, široka 10, visoka 9. Druga je duga 21 lakat, široka 11, visoka 10 lakata.

Imamo također klauzuru u širem smislu, tj. zid koji opasuje sve navedene građevine, čatrnje, šumu, livade i vrtove. Duljina ovoga kamenog zida iznosi 2316 naših lakata (Svaki lakat iznosi 26 venecijanskih uncija. To vrijedi uvijek kad se govori o laktima). Visina zida je ravna visini visoka čovjeka.

Još, k tome imamo prostrane vrtove (radi nestašice žive vode) slabo plodne. Oni su isprepleteni mnogim poprijekim podzidama, koje zadržavaju zemlju, i napravljeni gotovo kao u kremenu velikim nanosima zemlje. I to je tražilo mnogo izdataka. Napokon, ispod vrta s južne strane ima livada ili oranica 15 jutara. Ovo je do

zadnjega metra oslobođeno od šume, trnja, busenja, živih stijena i velikih starih gomila kamenja. Sve našom brigom i troškom. Ne ćemo potpuno mimoići ni istočni dio klaustra koji pokriva gaj. Istina, za čišćenje šume u njemu nismo potrošili mnogo novca, ali je također istina da smo mi u toj šumi svojim rukama toliko radili, da danas uživa tko ga gleda. Kod utoka potoka Ugrovače u rijeku Lišticu imamo tri jutra zemlje, prije neobrađivane sada zidom ograđene. Da bismo je mogli natapati, doveli smo kanal dulji od jedne milje. Napokon, nabavka mlinice, nekoliko oranica i vinograda vrlo potrebnih za uzdržavanje zajednice, stajalo je velikih izdataka. Da ne bih dosadio nekome nabrajajući mnoge male stvari, molim čitaoca da promisli što smo mi imali, dok se naš prvi gvardijan pod lisnatim hrastom izjedao od nestašice svake vrste, a što sada poslije 20 godina imamo. Kad usporedi n i š t a i t a k o m n o g o, onda neka zaniječe otvoreno čudo Božje providnosti, ako može. Ali da ne bi kome palo na pamet, da smo mi sve svoje sile i troškove upotrijebili samo za naš samostan i za ono što nama pripada, kad budem radio o pojedinim župskim kućama, ja ću naznačiti, što je u pojedinoj od njih učinjeno ili započeto u isto vrijeme. Zasada neka ti je dosta, da mi nismo našli ne samo ni jedne crkve nego niti male kapelice, kad smo došli iz Kreševa. Sada kada ti pokažu, što je nanovo podignuto, moći ćeš se uvjeriti, da mi nismo bili zauzeti samo oko samostana. Pogledajmo sada neke samostanske stvari.

**Kućna disciplina**

U ovome našem samostanu opslužuje se, kao što je običaj, disciplina koja odgovara našim i papinskim odredbama. Na čelu su kustos, gvardijan i samostanski diskreti, zatim vikar samostana i meštri učenika.



**Škole i nedostatak sredstava za uzdržavanje**

Imamo u samostanu školu latinskoga jezika, humanistički studij (gimnaziju), filozofiju i teologiju. Filozofiju i teologiju nismo dosada predavali, nego smo mlade redovnike slali u Italiju k svojoj ljubeznoj braći. Sada pak, pošto su na našu nesreću u Italiji naši samostani porušeni i braća raspršena, ne znamo kamo ćemo poslati svoje mladiće na nauke izvan domovine. Ovo je uistinu temeljno pitanje, naše i našega naroda. Mi naime, nemamo sredstava za uzdržavanje, da mladići završe kod nas sve nauke. Budući da nema mjesta kamo bismo ih van poslali, ne vidimo više načina, kako se može izbjeći propast cijele naše Misije. Sada imamo malo mladića na naukama: svega 22, a ipak se borimo s oskudicom i dugovima. Neotklonjiva je potreba da im se broj i potrostruči. Ostanu li prihodi isti, bit će sigurno nemoguće njih uzdržavati.

Stoga srdačno molim sve koje katolička ljubav potiče, a imaju sredstava, da nam budu na pomoći u ovoj našoj vrlo teškoj nevolji. Na drugome mjestu ćemo reći, da smo mi zbog nestašice potrebnog prostora u ovom samostanu i zbog drugih vrlo opravdanih razloga počeli u ovo vrijeme graditi drugi samostan na Humcu za školu ili kolegij. Dopustimo da ga i dovršimo milodarima; koja korist, ako ne bude sredstava za uzdržavanje!

Na drugim mjestima pitomci u sjemeništima pridonose godišnje nešto za uzdržavanje. Kod nas pak nemaju odakle pridonijeti, a nije ni običaj da išta pridonose. Da bismo zadovoljili potrebama Misije, prisiljeni smo ne samo besplatno poučavati djecu kroz više godina, nego ih i uzdržavati, često puta bez koristi za Misiju. Često se dogodi da dječaci školani i odgajani odu kući nakon što smo ih mi, od sebe otkidajući, četiri ili pet godina hranili. Stoga možeš razumjeti, za-

što uzimamo više đaka nego bi trebalo za ovu tešku Misiju: da ostatak bude dostatan za naše potrebe, i kad nas mnogi napuste.

**Samostanska obitelj**

Dopustimo da nam nikad ne treba brojnija samostanska obitelj od ove; ipak i za ovu treba dosta godišnjih izdataka. Danas u sklopu samostanske obitelji ima 55 osoba. Imamo svaki dan goste, i to nam je drago. Međutim, starješina samostana mora dati gostima i obitelji pristojno uzdržavanje. Osim hrane i svega potrebnoga redovničkoj obitelji, dužan je dati svakom zavjetovanom članu godišnji osobni vestiarij. Tako treba da bude, i tako zahtijevaju naši franjevački zakoni. Misliš li da se mala svota izda na taj način iz godine u godinu?

Međutim, ne svršavaju svi naši troškovi u samom samostanu. Osim popravka više zgrada mi smo prisiljeni imati staje i više jahaćih i tovarnih konja za potrebe Misije i samostana uz drugu stoku potrebnu zajednici. Mi više izdamo godišnje za hranu i opremu konja, nego se izda na drugom mjestu za brojnu samostansku obitelj!

**Prihodi samostana**

Ali ako se zna za izdatke, treba znati i za primitke, i to sigurno, trošimo li mi svoj novac ili tuđi. Međutim, da ne bi po velikim izdacima zaključio i na veliki prihod, ovo ću ti pošteno iznijeti.

Nitko od nas ne posjeduje nepokretnih dobara, a ni pokretnih, osim što se njima može služiti po volji starješina. Zajednica pak apostolskim dopustom (koji se povrđuje svake dvanaeste godine) može posjedovati. I doista, štogod je mogla dosada dopuštenim sredstvima namaći, to i posjeduje. Tim upravlja gvardijan kao zamjenik apostolskog sindika. Ali ipak da najiskrenije očitujem golu istinu: što god dobije samostan godišnje sa svojih posjeda, jedva bi moglo doteći za pokriće njegovih troškova za jedan mjesec.

Milostinje za rečene mise su isto tako neki prihod. Ali pazi: Nisu svi svećenici u samostanu. Drugo, milostinja od jedne austrijske lire (višu nikad ne daju) nije tako velika, da nam mnogo obećaje. Samostan ima pripojenu župu. Naš gvardijan je, naime, župnik. Ali kako nijedan od naših župnika ne uživa župnička prava stole, tako ni ovaj samostanski. Mi sve moramo vršiti potpuno besplatno. Što dakle? Samostanski župljani običavaju davati slobodno i dragovoljno u naravi sredstva za uzdržavanje. Sigurno je da nam oni po svojoj volji daju milostinju. Ali kad bi i svi župljani gorjeli od velike ljubavi za svoje oce i pastire, toliko su siromašni da bi malo mogli pomoći. Ako godina ne rodi, zar nas neće ostaviti potpuno praznih ruku? Napokon, pojedini župnici moraju pridonositi za uzdržavanje mladeži u samostanu. To stoji. Ali kad župnik malo primi od svojih župljana, sigurno ne može biti darežljiv prema samostanu. Tako, kad se ispitaju svi izvori naših prihoda, oni nisu toliko slabi, koliko su nesigurni.

Tako, htio ili ne htio tko vjerovati: mi smo ustanovili da sva sredstva naših prihoda bez tuđe pomoći ne mogu biti dostatna za uzdržavanje školske mladeži. Štedljivi smo u doslovnom smislu, siromašno živimo, s malim smo zadovoljni, a ipak nemamo ni najpotrebnijih stvari.

## VII

# POSTANAK NOVE BISKUPSKE RESIDENCIJE U MOSTARU

## Povijest

Gdje su točno stari mostarski biskupi imali svoju residenciju, u samostanu sv. Ante ili drugdje, nema nikakova spomena. Da li su prijašnji biskupi imali katedralnu crkvu ili su se služili onom samostanskom, i ovo je zavijeno velikom šutnjom i povijesti i predaje. Ali nije se ni čuditi što su u ovome gradu, slabije nego drugdje, sačuvane predaje o našim stvarima. Još pred sto godina nije bilo u ovome gradu ni jedne katoličke obitelji, a ni katoličkih pridošlica, osim vrlo malo. Što god budeš vidio, kad budem brojio na svom mjestu katoličke obitelji u ovom gradu, siguran budi, da nijedna nije starija od jednog stoljeća. Dakle, kao što je ovdje prekomjernim turskim bijesom uništen katolicizam, tako su propale i vjerske predaje. Da se potakne i podgrije katolička vatra koja je još tinjala u Mostaru, činilo se da ništa ne bi bilo tako prikladno, kao kad bi se ovdje obnovilo biskupsko sjedište. To se može dobro potvrditi primjerom koji postoji u tom gradu. Vidjeli smo, naime, otkako je pravoslavni biskup postavio svoje sjedište u Mostaru, da se njegov narod i brojem i imetkom povećava, a naš kao bespomoćna siročad slabi. Ono malo katolika rijetko je uz pogibli i strah moglo među sobom imati misionare, koji imaju svoje sjedište četiri sata daleko, a kamoli biskupovu prisutnost da ih sokoli. Pred nekoliko godina, za našega vremena, u ovom našem gradu nije bilo slobodno nama javno, po danu i bez pratnje kojega Turčina, posjetiti naše katolike. Dakle, i vjerske i građanske prilike našega naroda vruće su tražile da se uspostavi u Mostaru biskupsko sjedište. Ali dok su Turci bjesnili protiv katolika, više protiv svećenika, a najviše protiv biskupa, tko se je ikada mogao nadati da će ondje biti podignuto biskupsko sjedište.

Pristupila je i zasjala pomoć nedokučive Božje providnosti. Gdje se čovjek nije mogao ničemu nadati, znao je Bog čudesne stvari proizvesti. Nije slijepim i pukim slučajem presvijetli gospodin Barišić postavljen za apostolskog vikara Hercegovine. Bog je svojom tajnom promisli pripravio taj put: pa iako se mnogima činio slab na ljudsku misleći, Bog je iz njega izveo divna dobra.

Uistinu bi bilo od male ili nikakve koristi odijeliti Hercegovinu od Bosne i postaviti joj na čelo manje revna, nemoćna i kolebljiva čovjeka. Dvoje se je, dakle, tražilo: podjela vikarijata i postavljanje hrabra čovjeka. I upravo to dvoje se svidjelo Božjoj providnosti povezati.

Gospodin Barišić se morao mnogo truditi i mnogo zapreka nadvladati kod razdiobe vikarijata, a još veća ga je borba čekala, dok je osnovao residenciju u Mostaru. Ali što odvažni muž snuje, na to se i usuđuje. Barišić je bio, naime, obdaren tako junačkim srcem, da se nije bojao nikavih pogibelji.

Rijetke majke su rađale sinove tako hrabra duha kao majka Barišića. Ali nitko nije dugo jak, ako nije i razborit. Zato Barišić, koji je dobro znao da se ne će moći suzbiti bijes mostarskih Turaka, ako ne bude carske pomoći, nju je zabrinut molio. Nije žalio troškova, pa ni velikih. Poznavao je on veliku moć zlata. Pomoću njega isposluje sebi carski ferman da napravi kuću u Mostaru. Zar misliš da je i s tim dekretom u rukama strt bijes otpora mostarskih Turaka? Nipošto! Naprotiv, tada se istom razjare, uzmu oružje u ruke prijeteći smrću biskupu. A on neustrašiv stupa započetim putem, spreman umrijeti ili se domoći cilja. Pobrinuo se, međutim, razboriti biskup da car strogo zapovjedi veziru

Ali Paši, da se u Mostaru ustupi mjesto katoličkom biskupu za gradnju kuće, i da sam vezir ne štedeći nikakvih sredstava ozbiljno radi na podizanju kuće.

Ali kakvom svotom zlata su mogli biskup ili vezir kupiti zemljište za gradnju kuće od razbješnjelih Turaka? Sigurno nikakvim. Uzalud bi ponudili sve blago svijeta. Turci su bili najčvršćom tvrdoglavošću obuzeti. U naseljenom gradu nije se moglo dobiti mjesta. Bio je ipak mali dio vrlo podesna zemljišta u dolini Vukodolu, koju je za malu cijenu kupio o. Stjepan Karlović, župnik iz Graca.

Kad, dakle, biskup nije mogao nigdje stati na čvrsto nogom, a htio je svakako da ima kuću u Mostaru, bio je prisiljen da se odluči za Vukodo. Turci su napeto slušali što se o tome govorka. Tako su se širili glasovi pobune, strašenja i prijetnje: da će svi do jednoga radije poći u smrt, nego dopustiti da se u gradu napravi nevjernička kuća. To je čuo i Barišić, ali se nimalo nije bojao. Uzevši desetak vezirovih oružnika neustrašivo prođe posred grada, od jednog kraja do drugog, između oružja građana koje je virilo s prozora, i uputi korake u Vukodo. Došavši tamo, dok su se svi njegovi bojali pogibelji, on se nije plašio. Veseo prihvati motiku i njom označi temelje nove residencijalne kuće. Tada, preporučujući strogo veziru i vezirovu čovjeku, nadzorniku građevina, izgradnju kuće kao carsko djelo, zdrav se vrati u Seonicu u Duvno, ovjenčan pravom slavom.

## Vrijeme utemeljenja

Tako su godine 1847. položeni temelji biskupske residencije u Vukodolu. I uistinu, s pravom se ovdje može upotrijebiti ono: graditelji su u jednoj ruci držali mač, a drugom obavljali posao. Jer da nije bilo stalne prisutnosti vezirova čovjeka, ne bismo nikada vidjeli da je kuća podignuta. To je znamenje velike srčanosti, ojačane velikom Božjom pomoći.

## Topografski opis mjesta

Od sredine grada jugozapadno, na udaljenosti od pola sata, nalazi se mjesto VUKODO (vukova dolina), deset minuta daleko od zadnjih gradskih kuća. Ta je dolina s istoka zastrta velikim brdom Hum, koji povišenom neprekidnom kosom opasuje cijelu dolinu i od juga i od zapada. Samo od sjevera otvara pogled na ravnicu i grad. Dakle, leži u udubini s tri strane opkoljenoj brdom. Ima lako uzbrdit pristup od grada. Stoga izuzevši proljeće i ljeto, malo sati uživamo sunčane zrake. Kuća residencije prislonjena uz obronak, koji opasuje dolinu sa zapada, leži kao u zasjenjenom kutu uske doline niz koju vrlo često teče brzi potok koji čini dosta štete našem vrtu, putu što vodi kući, i okolici. Na brežuljku koji nas sa svih strana opasuje, da nije obilja kadulje, ne bi mogao ništa vidjeti osim strašnih pećina. Nije davno bilo, kad je cijela dolina bila puna velikog drveća, ali danas, izuzevši voćke, ne može se raspoznati niti mjesto gdje su nekad bila stabla. Tlo zemljišta, na kojemu je naša kuća i druge zgrade, te vrt i vinograd, vrlo je slabo. Sastoji se od pijeska i kamenja, koje je potok nanio i duboko nastro. Pod temeljima kuće uzalud smo tražili i u velikoj dubini tvrdu zemlju. Zato je trebalo prostrti mrežu debelih greda. Oko vrta i vinograda na sve strane nalaze se velike gomile izvađenog kamena. Vrt i vinograd na obronku poduprti su mnogim popriječnim zidovima. To ti je, dakle, opis mjesta koje je iz mnogo razloga nepodesno za svrhu kojoj služi. Ali kad nema boljeg, trebalo se zadovoljiti i s tim malim kutkom. Ovo je do u sitnice opisano, da preteče pitanje mnogih: Zašto je ovdje,

a ne na drugom mjestu, napravljena residencija? Naime, na drugom mjestu nije bilo moguće.

## Opis residencije

Residencija ima pročelje i ulaz s juga. Svojom duljinom od 24 naša lakta proteže se prema sjeveru, a širinom od 21 lakta gleda prema istoku i zapadu. Od istoka, zbog nagiba zemlje, s podrumom ima tri vrlo visoka kata, a od zapada dva. Na duljinskoj sredini kuće nalaze se velika ulazna vrata koja uvode u donji kat.

Ondje na desnoj strani tri sobe i sakrarij zauzimaju cijelu duljinu i širinu pet lakata. Sav ostali prostor služi za kapelicu, u kojoj se nalazi šest solidnih stupova i lukovi koji podupiru gornji zid. Kapelica ima samo jedan oltar, tri ispovjedaonice, krstionicu. Ukrašena je mnogim slikama, a strop bojama i slikama. Na lijevoj strani od glavnog ulaza su stube, koje vode na gornji kat. Te stube uvode u veliku dvoranu kuće. Dvorana, široka 7 lakata, prostire se preko cijele duljine kuće. Na oba kraja ima od vrha do dna dva velika prozora na kljun. S obje strane velike blagovaonice poredane su sobe, po četiri sa svake strane. Uz veliku kuću prislonjena je kuhinja s potrebnim prostorijama i malom zimskom blagovaonicom sa strane zapadnog brežuljka. Uz spomenutu blagovaonicu, kuhinju i kuću dvorištem je spojena druga kuća, koja ima pod zemljom podrum na svod, gore pak na katu kapelicu za čuvanje presvetog otajstva i jednu sobu. Ova kuća je duga 16 lakata, široka 10. Između ove i velike kuće, u sredini dvorišta, nalazi se čatrnja, u koju se slijeva kišnica s krovova za kućnu upotrebu. Od juga, izvan ulaza u dvorište, prislonjena je uza zid dvorišta kuća za pučku školu koja je sagrađena godine 1852. Na dva je kata. Duga je 10 lakata, široka 9.



Od istoka pod velikim zidom ulaza u dvorište, koji podupire ravan i stube koje vode u vrt i vinograd, s malim dvorištem nalazi se staja sa sjenikom duga 16, a široka 11 lakata. Uz nju je iza malog gumna sa sjevera naslonjen trijem za domaće životinje i, ako dođe više gostiju, za njihove konje. Dug je 15, a širok 6 lakata. Sve te zgrade pokrivene su pločama od tvrdoga kamena, i sve su (izuzevši školu) kao i vrt i vinograd opkoljene tvrdim visokim zidom.

Da ne bih dalje išao u opisivanju njiva i vinograda, koje je presvijetli Barišić kupio ili dao zasaditi za potrebe biskupije, već same zgrade su tražile veliku svotu izdataka. Opora, naime, priroda mjesta mogla se je svladati samo spartanskim srcem i golemom svotom novca.

Kad bi poznavao surovost mjesta (kao ja koji sam vodio gradnju residencije) i sad kad bi pogledao što je urađeno, s najvećim bi divljenjem rekao: Djelo pokazuje veoma velikog junaka!

## Utjecaj biskupske residencije

Presvijetlom Barišiću ništa nije bilo toliko na srcu, koliko da dobije slobodu vjere. Zbog toga, ni prije nego se posvetio samo ovomu vikarijatu, nije odustajao od borbe s pojedinim Turcima, sa sucima i sa samim vezirima za slobodu vjere i sretniju sudbinu katolika, iako je to bilo i opasno i skupo. Da spomenem samo jedno njegovo, i to vrlo odlično, djelo. Od turske okupacije pa sve do god. 1839. turski suci su bez savjetovanja s biskupom i župnicima, staviše i uz njihovo protivljenje, rđave katolike mjestimično na svoju ruku vjenčavali ili su silom nagonili župnika da ih on, protiv kanona, vjenča. Koliko je ta tiranija bila nepodnosiva i koliki izvor zala, nitko to ne može razumjeti, tko nije iskusio. Stoga Barišić, da i župnike oslobodi od mučenja i narod od najodvratnijega

kvara, nije ostavio ništa nepokušano. Nakon mnogo žrtava dobije god. 1839. toliko željeni ferman, kojim se turskim sucima, plemićima, vezirima i svima drugima oduzimlje svako pravo i najstrožije zabranjuje da se na bilo koji način miješaju u ženidbe katolika ili u bilo koju drugu stvar koja se tiče njihove vjere. Taj ferman je pun obilatih, duhovnih i vremenitih dobara za katolike. Da biskup Barišić ništa drugo veliko nije uradio, samo bi ovo bilo dosta da bude veoma slavan.

Prije nego je biskup uspostavio sjedište u Mostaru, jedva bi se dogodilo ili vrlo rijetko, da bi koja osoba prešla s druge vjere na katoličku; nakon toga dogodi se to ne baš tako rijetko. Kad bi se pružila prilika, presvijetli Barišić nije štedio nikakvih napora ni pogibelji da bude dopušteno prigrliti ovu vjeru onomu tko želi.

Prerevan za vjersku slobodu smiono uvede zvonjenje, javni pokop, procesije, svečano opremanje bolesnika, blagoslov kuća, i među mrziteljima vjere.

Premda pod kućom residencije kapelica nije bila baš tako malena, ona je ipak bila pretjesna za udobnost puka i za veliko srce Barišića. Stoga je on zauzeto tražio puta i načina gdje bi se dalo jednom napraviti veliku narodu potrebnu, crkvu. Njegovim vrućim željama sreća se napokon pokaže sklonom. Prigodom dolaska u Hercegovinu preuzvišenog gosp. Omer Paše, vrhovnog zapovjednika vojnih četa, sklopi s njim Barišić veliko prijateljstvo. Izlažući mu nevolje bijednoga naroda, zaklinjao ga je da se moćno zauzme kod cara da doznači u gradu mjesto za katoličku crkvu.

Prijateljskim obećanjem uvelike se razveseli Barišićevo srce. Dok se u njemu borila nada i strah zbog nesigurna uspjeha, napokon zamišljenu nadu okruni mu veseo događaj. Dne 29. svibnja 1862. Barišić već ima u rukama carski dekret. Tim dekretom daje mu se ne samo dozvola za gradnju crkve, nego i vrlo prostrano mjesto u gradu, osobito odlično za gradnju crkve i za druge potrebštine crkve i naroda, i to potpuno besplatno. Turcima se naređuje da ne prave ni najmanje smetnje. I kao da je ovo bilo malo zagovoru Omer Paše, veselju Barišića i velikodušnosti carevoj. Sam car velikome daru doda još i drugi: 2.500 forinti da se utroši u gradnju crkve (Vidi župa Mostar). Zaista je divan ovaj triumf biskupa Barišića!

Što se tiče ekonomskoga i građanskog stanja katolika u Mostaru, lako ćeš priznati da je biskupova residencija mnogo utjecala. Prije nego se osnovala residencija i prije nego se biskup (1852) napustivši Seonicu naselio u nju, u cijelom gradu jedva da je bilo 12 katoličkih obitelji, bijednih sluga i zanatlija. Nije ga bilo koji bi imao i najbjedniji trgovački dućan. A sada brojimo 398, istina siromašnijih obitelji, od njih 55 trgovačkih, i od njih lijep broj koje su od onoga vremena vlastitim novcem napravili kuću. Stoga se ne može nijekati dobar utjecaj.

Tko može misliti da uvođenje u Mostar škola na narodnom i turskom jeziku nije bilo od velike koristi našemu narodu. Prije nekoliko godina u gradu se nije mogao naći nitko od naših koji bi znao čitati, pisati ili računati. A sada jedva ćeš naći nekoga od mlađih koji to ne zna.

Svatko će se uvjeriti da je nama poznavanje turskog jezika, na kome se izdaju svi akti, ne samo korisno nego i potrebno. Treba dakle priznati sa svim vještacima i naobraženima da je kao i svugdje tako i kod nas nazočnost katoličkog biskupa i njegovih svećenika uzrokovala vjerski i građanski napredak. Nadamo se i većemu. To se nikad, ili jedva ikada, ne bi dogodilo, da Božja providnost nije dovela u Her-

cegovinu i Mostar velikodušnog Barišića. Za to ide najveća slava Bogu, a i Barišiću će svatko iz srca uvelike zahvaliti. On sa svojim velikim dobročinstvima u srcima potomaka neka vječno živi!

Ali ne ćemo biti nezahvalni pa ne spomenuti mnp. o. Marka Kalamuta, bivšeg (začasnog) provincijalnog kustosa. On je 25 godina bio tajnik presvijetlog Barišića i u svakoj i najopasnijoj prilici nerazdruživi odvažni pratilac. On nije bježao od nikakvih poteškoća da Hercegovci postignu što više dobra. Za to neka mu Bog plati!



VIII

## O ŽUPAMA NAPOSE

### Opaska

a) Neka mi nitko ne zamjeri, ako pišući sada o župama, ne mogu ići drugim redom nego mi dopuštaju prije ili kasnije sastavljeni opisi.

b) Ustalom, zbog zasluga koje su po općem pravednom sudu kroz toliko stoljeća franjevci stekli, osobito u našim krajevima, radi čuvanja vjere i uvođenja civilizacije, Sveti oci pape su im dali milost i prastaru povlasticu PRAVO PATRONATA na župe. To pravo nikada nije prekinuto i nama je kao baštinjeno. Stoga je naša dužnost da preko Kustosa i njegova časnog Diskretorija predlažemo biskupu i apostolskom vikaru svećenike za bilo koju župu ili mjesnu kapelaniju. Tu istu povlasticu ima naša majka Provincija Bosna Srebrena i sestrinske provincije u Dalmaciji.

I

# ŠIROKI BRIJEG

## Župa uznesenja blažene djevice Marije

Samostan i samostanska i župna crkva vidi gore gl. V.

Ova župa koja se nekada zvala Blato, starija je nego što možemo dokazati. Ima ih koji misle da su misionari nekada stanovali u Blatu, u mjestu sada nepoznatom, da je stoga župa dobila ime Blato. Imamo dosta dokaza, da su župnici ove župe od starine stanovali u selu *Pribinovići,* zatim *Dobrkovićima* i najposlije *u Čerigaju.* Radi požara kuće, ili kakva drugoga nama nepoznatoga uzroka, ova župa ima matice tek od godine 1753. pod imenom župe Čerigaj. Na tom mjestu nalaze se i sada dvije župske kuće na zemljištu Kraljevića. Onu stariju sagradio je o. Jakov Kraljević, a drugu noviju o. Nikola Kordić. Stoga se ova župa sve do god. 1848. zvala Čerigaj. Tada se prenijelo njezino ime i matice te se počela zvati župa Široki Brijeg. Matica je gotovo na istočnom kraju župe. Na istoku još je jedino selo Uzarići. Na jugu su: Turčinovići, Mokro, Čerigaj, Buhovo, Rasno, Dužice, Ledinac; prema zapadu: Medvidovići, Mamići, Dolac, Kočerin, Potkraj, Podvranić, Rujan, Crne Lokve i Ljubotići; na sjeveru: Britvica, Izbično, Gornji Crnač, Donji Crnač, Dobrkovići, Oklaje i Lise.

## Pogranične župe

Od istoka Ljuti Dolac u Blatu, od juga Čerin i Ružići, od zapada Posušje, od sjevera Rakitno i Gradac.

U ovoj župi su ruševine dviju crkava koje se spominju: na vrhu brda O z r n j e više Buhova sv. Jure i u Mokrom P o d g r a d i n a, nepoznata naslova.



## Stara groblja

Većih ili manjih nadgrobnih spomenika ima na 17 mjesta: T r n u matici, Oklaje, u Mokrom dva groblja. Jedno od njih, P o d j e l i n a k, ima velikih i veličanstvenih spomenika. Na jednom od njih, napravljenom u obliku hrama, zub vremena ostavio je ćirilicom napisane samo ove posljednje riječi: P l e m e n i t o m u G o s p o d i n u.

Na vrhu polja Blata, na podnožju brežuljka i sela Uzarići na četiri različita mjesta nalaze se veliki poganski nadgrobni spomenici. Ali na mjestu Š a r a m p o v o su dva neobično veličanstvena. Na oba, na velikom ravnom i vodoravnom kamenu, postavljen je drugi u obliku kućice. Sačuvavši omjer velike mase vrh kućice dopire do visine čovjeka. S obje pobočne strane kućice ima pet širokih dvosjeklih mačeva s dršcima odozgo, a oštricama okrenutim prema zemlji, dosta brižljivo uklesanih. U tom istom groblju ima dva velika križa s kraćim prečnicama nego je kod Latina običaj. Oba su čudne veličine i težine, osobito jedan upravo kolosalan. Za dva pedlja nadvisuje najvišega čovjeka. Na oba ta križa s obje strane vertikalne duljine nalazi se pet gore spomenutih dvosjeklih mačeva, ništa različitih ili manjih od onih. Dakle, na uobičajenom velikom kamenu koji pokriva grob, s njegove zapadne strane na kraju posađeni su križevi. To dokazuje da su pogani koji su se obratili na kršćansku vjeru, znakove svoga staroga plemstva spojili sa spomenicima nove vjere. Ima ih koji misle da su kršćani od starih poganskih nadgrobnih spomenika napravili sebi križeve ostavivši mačeve. Kad se stvar po-

tanje ispita, čini se da to ne bi bilo na čast ni krščanima ni izradi križeva. Komu se ne sviđa moje mišljenje, neka potanje prouči spomenike.

U oba sela Crnča u Dobrinju ima poganskih nadrobnih spomenika, u Čerigaju na Privalju, u Mamićima, u Kočerinu, u Vraniću, u Buhovu, u Rasnu, u Ledincu. Na groblju u Ledincu ima pet nadgrobnih spomenika s grobovima potomaka kraljevske krvi.

**Srušene tvrđave**

Lise u Borku više izvore Lištice, u Mokrom, Čerigaj na Magovniku, Buhovo na Ozrnju.

Ova župa ima dva manja polja: plodno Mokro i Privalj. Na rijeci Lištici, kod njezina izvora i niže blizu mosta, ima mnogo mlinica koje stalno melju. Ugrovača, Mokrašnica, Privalj su njezini potoci. U Šarića Dubravi ima željezne rude, bitumena malo pokraj Lištice u Starom Čemeru. U Gornjem Crnču u lijepoj, vrlo plodnoj, dolini Dobrinj na velikom prostoru nalazi se željezne rude, također i bakra. Tako i u Resnicama prema istoku. U Bilim stinama više Gornjeg Crnča i u Pometu ima bijelog mramora.

Uzarići imaju dosta dobroga grožđa, a slabijega Ledinac, Trn, Podvranić, Dužice, Rasno, Čerigaj, Oklaje, Lise, Mokro.

Uzduž i poprijeko ove župe je pet sati. Ima 20 katoličkih groblja, većinom zidom obzidanih. Osamnaest ih ima kapelice gdje svećenik svetkovinom s narodom govori svetu misu. Na ovome mjestu treba reći za sva katolička groblja naše Misije: s obzirom na nestašicu crkava dozvolom Svete Stolice u njima se mogu dobiti svi oni oprosti koji se obično dobivaju pohodom crkve. Ima nekoliko groblja kao u Grabovoj



Dragi i Gracu koja imaju posebne oproste. Ovo se razumije i o svakom kućnom oltaru u našim župskim kućama.

**Stanje duša župe Široki Brijeg**

P. o. Filip Čutura, diskret Kustodije, gvardijan samostana i župnik.

P. o. Blaž Jerković, vikar samostana i pomoćnik.

P. o. Ilija Jukić, pomoćnik župnika.

P. o. Lovro Sesar, pomoćnik župnika.

U slučaju potrebe svi svećenici samostana su pomoćnici župnika.

| Filijalna sela: | Kat. obitelji: | Kat. žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Široki Brijeg | 50 | 364 | 0 |
| Turčinovići | 20 | 215 | 1 sat |
| Uzarići | 49 | 366 | 1 sat |
| Mokro | 26 | 248 | 1/2 sata |
| Čerigaj | 36 | 239 | 1 sat |
| Buhovo | 43 | 253 | 2 sata |
| Rasno | 32 | 239 | 2 " |
| Dužice | 46 | 310 | 2 " |
| Ledinac | 12 | 226 | 2 1/2 " |
| Medvidovići | 20 | 138 | 2 1/2 " |
| Mamići | 17 | 132 | 1 1/2 " |
| Dolac | 12 | 76 | 1 1/2 " |
| Potkraj | 21 | 135 | 2 " |
| Podvranić | 3 | 33 | 2 1/2 " |
| Rujan | 21 | 176 | 3 " |
| Kočerin | 28 | 185 | 2 1/2 " |
| Crne Lokve | 27 | 216 | 3 1/2 " |
| Ljubotići | 44 | 305 | 1 1/2 " |
| Britvica | 35 | 179 | 2 1/2 " |
| Izbično | 11 | 112 | 2 1/2 " |
| Donji Crnač | 33 | 247 | 1 " |
| Gornji Crnač | 33 | 316 | 2 " |
| Dobrkovići | 39 | 241 | 1 " |
| Oklaje | 17 | 158 | 1/2 " |
| Lise | 24 | 171 | 1/2 " |
| 25 | 689 | 5.209 | 42 |

II

## LJUTI DOLAC U BLATU

**Mjesna kapelanija**

**Rođenja Blažene Djevice Marije**

Odijeljena je od svoje matice Široki Brijeg g. 1864. Od toga vremena ima i matice.

Mostarsko Blato je jedno od glasovitijih polja u Misiji. Dugo je dva sata, a široko jedan sat. Plodno sijenom i usjevima. Zato neki griješe, kad u zemljopisnim opisima i na kartama označuju Mostarsko Blato kao jezero. Možda je neki od njih prolazeći zimi (kao obično) vidio polje pod vodom pa mislio da je jezero. Polje se oslobodi vode ili cijelo ili najvećim dijelom te obično daje svake godine žito i sijeno. Udaljeno je od Mostara dva sata na zapad. Nageto je od zapada prema istoku. U njegovu dnu ponori gutaju vodu i daju je rijeci Jasenici.

Blato ima sa sjevera po cijeloj duljini malo povišene brežuljke raznih imena. Podnožja tih brežuljaka gotovo do na vrh polja nisu nastanjena. S južne strane, između neprekidnih šuma Trtla i ravnice, sve je naseljeno. Zemlja na južnoj strani rodi ponajviše dobrim grožđem i plodovima raznih vrsta. Posebno razdoblje je doživjelo ovo polje od dolaska u nj vezira Paše Kukavice 1760.

Na sjeverozapadnom vrhu ovoga polja i u mjestu Žvatić može biti tako snažan sjeverni vjetar, kakva nećeš naći u Hercegovini. Ima o ovoj izvanrednoj pojavi pučka predaja: Turci su nekada tu u blizini ubili misionare isusovce zbog katoličke vjere. Poznato je, po pripovijedanju Farlatija, da su zaista neki isusovci poginuli u ovim krajevima, ali iz toga nije jasno da li upravo na Žvatiću. Na južnoj strani, otprilike na duljinskoj sredini, ima mjesto zvano K r a l j e v i n e. Stari stanovnici prenose kao predaju, da je ondje neki nepoznati kralj bio s Turcima žestoki boj i da je poginuo i pokopan te ostavio ime mjestu.



Predaja dodaje da je tu poginuo i neki paša. Drži se da se može pokazati i grob gdje je pokopan. Ali što god bilo na stvari, tu ima mnogo kršćanskih i turskih grobova, nekih i veličanstvenih. Druga pak predaja, koja se slaže sa povijesnim izvorima, veli da se Kraljevine zovu zato što je kraljev sin između ostalih mjesta, koja su mu u posjed dana, posjedovao i to. Po volji je svakome, koje će mišljenje slijediti. Međutim, ne ću propustiti napomenu da se i danas u onim grobljima katkada nađe oružje starije proizvodnje zakopano s lješom.

Sigurno je čudnovato da se u toj tako plodnoj i lijepoj zemlji, načičkanoj grobljima, ne nalaze ostaci nikakve stare crkve, niti spomen o njoj. Štaviše, nema ni predaje gdje su misionari, župnici Blata, imali svoje sjedište. Ima ih koji misle da se ruševine tamošnje turske džamije nalaze na temeljima crkve. Ali ne može se ništa stalno odrediti. Međutim, kuća mjesne kapelanije o kojoj govorimo, smještena je u jednome od spomenutih plodnih i lijepih sela, naime u Ljutom Docu pod Blatom. Ima sedam sela: Biograci i Jare od zapada, Podgorje, Selišta, Čule, Krivodo, sve od istoka. S te strane također graniči sa župom Mostar i Gradnići. Od juga s Gradnićima i Čerinom. Od zapada sa Širokim Brijegom. Od sjevera preko cijelog polja sa župom Gradac.

Pričaju da se Ljuti Dolac donedavno zvao Zlatodo zbog majdana zlata kojega su Turci zatvorili i zabranili da se udolina zove starim imenom.

**Porušene tvrđave**

U Ljutom Docu ima mnogo ostataka velike tvrđave, u kojima je češće nađeno oružja razne

vrste. Ovdje, naime, između groblja i javnoga puta našao je prošle godine o. Mijo Nikolić kotač (kolo) (ignitabulum sclopeti), težak dvije libre i bez nekih dijelova koje je izjela rđa. Jaki su bili oni koji su rukovali takvim puškama. Ostaci tvrđave u Biogracima pokazuju veličanstvenost velikog starog djela.

**Stari grobovi**

Pod Podgorjem ima veliko groblje zvano Krvija (mjesto krvi). Priča se da su prema narodnom običaju (koji nije davno nestao), na mjestu Krvija, neprijatelji napali pratnju djevojke da je otmu. Zametnula se bitka, i veliki prostor zemlje bio je pokriven lješevima, koji su tu pokopani. Ima mnogo velikih i veličanstvenih nadgrobnih kamenova. Usjeci na nekima uistinu potvrđuju predaju.

O grobnicama Kraljevine u Ljutom Docu već sam natuknuo i treba dodati da su u nekima od njih nađene bedrene kosti od četiri velika pedlja. Isto tako lubanje i zubi tako veliki da se treba čuditi. U Biogracima dva stara groblja odaju nekoć brojno i vrlo bogato pučanstvo. U Krivodolu ima čatrnja, djelo stare ruke, izvanredne veličine i tvrdoće.

**Stanje duša kapelanije Ljuti Dolac u Blatu**

P. o. Mate Bulić, mjesni kapelan.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Ljuti Dolac | 51 | 299 | 0 |
| Biograci | 31 | 180 | ½ sata |
| Jare | 35 | 316 | 1 sat |
| Podgorje | 16 | 76 | 1 " |
| Selišta | 11 | 84 | 1½ " |
| Čule | 8 | 79 | 1 " |
| Krivodo | 18 | 136 | 2 sata |
| 7 | 170 | 1170 | |

Duljina cijele kapelanije je 3 sata, a širina 1 sat.



U ovoj kapelaniji ima pravoslavnih 3 obitelji i cigana 2 obitelji. U ovoj kapelaniji ima pak pet katoličkih groblja s kapelicama.

Kako u starini tako i u novija vremena, sela u Blatu služili su župnici iz Dobrkovića, Pribinovića, Čerigaja i napokon iz Širokog Brijega. Doista, iz opravdanih razloga kupi redovnička zajednica u Ljutom Docu od nekoga Turčina malo dobarce s vrtom i polovinu kuće g. 1860. I ondje, dok su svećenici stanovali u vrlo tijesnom kutu, g. 1864. počela je crkvena kuća svotom od 750 forinti, koju su skupili braća misionari u tuđim krajevima i uz malu pomoć puka u materijalu. Kuća je duga 16 lakata, a široka 15. Ima podrum i na katu tri sobe i kapelicu za puk. Dovršeni zidovi kuće još nisu pokriveni.

U Jarama ima izvor Blaževo vrilo i drži se da je ondje bila crkva sv. Blaža. U blizini je staro kršćansko groblje Milanovac.

## III

## GRADAC

**Župa presvetog imena Isusova**

Ova župa je vrlo stara. Ima matice od g. 1748. Nakon opustošenja katolicizma u gradu Mostaru župnici misionari, nastanjeni u selu Cimu blizu Mostara, služili su i brdska sela koja su sada pod Gracom. Da svećenici lakše izbjegnu tursko progonstvo i da provide brdskim katolicima, naprave drugu kuću u Podivaču, blizu Goranaca. Napokon g. 1797. o. Nikola Ilić napravi na turskom zemljištu Gradac malu, ali solidnu, župsku kuću na mjestu gdje je bila stara. Ovoj je napokon pripojena četvrta kuća u Gostuši, gdje bi se svećenici krili, kada bi ih Turci progonili. Tako su nekada bile četiri župske kuće mjesto današnje jedne u Gracu.

Kuća je na južnoj strani gologa brda Bile. Težak je pristup u svako selo izuzevši Grabovu Dragu i Polog.

U svakom slučaju Gradac je sve od g. 1849. služio i sadašnju župu Mostar, koliko je mogao. Duljinom župa se je prostirala više od dvanaest sati vrlo teška i opasna puta. Gradac leži na zapadnom, odnosno južnom kraju. Da bi svećenik otišao u Grabovicu, morao je potrošiti dva dana za odlazak i dva za povratak. Prosudi, dakle, kako je bilo teško i svećenicima i narodu koji se zabio u brda. Pogledaj, međutim, sadanju župu Gradac.

Sjedište je i sada na jugo-zapadnom kraju župe. Na istok mu je Grabova Draga, Polog i Vlasnići, na jug sve do polja Blato Donji Gradac, Knešpolje, Dobrič i Provo. Sva pak ostala sela, koja vidiš u pregledu više manje su na sjever. Na istoku graniči sa župom Mostar, na jugu s Ljutim Docom preko Blata, na zapadu sa Širokim Brijegom, na sjeveru s Mostarom, Rakitnom i Konjicom.

**Starine**

Ž e l j e t u š: Priča se da su franjevački redovnici za vrijeme Bečkoga rata i u ovome selu imali svoju kućicu. Ali je izgorjela kao i druge po drugim mjestima. Turci su se naime do nedavno hvastali da su to oni učinili.

Đ u b r a n i: U našem groblju ima veliki križ koji nadvisuje ljudski stas. Na njemu je vještim dlijetom uklesan veličanstveni muževni lik koji ima na prstenjaku prsten, što se i sada dobro vidi. Narod toga mjesta priča da je tu pokopan biskup.

D o n j i G o r a n c i: U našem groblju P o d j e l a g. 1814. neki Stanko Knezović, dok je harala kuga, htio pokopati dječaka. Kušao je otvoriti neki prastari grob. Nenadno mu se dogodi da je ondje otkrio sarkofag od vrlo dobra bijeloga kamena. Začuđen videći prije neviđenu stvar, mislio je po pučkom uvjerenju da je tu u tom velikom sanduku položeno blago. Stoga brzo ukloni vješto priljubljeni poklopac i s velikom nadom ga otvori. Kad se mislio domoći onoga što je očekivao, kao mrtav od straha padne na zemlju. Trebalo je čekati neko vrijeme da se osvijesti. Tijelo djevojčice od oko 15 godina, potpuno sačuvano u svečanom odijelu i s bijelom kapom na glavi, bez sumnje je prestrašilo Stanka. Nije se ni čuditi. Kad se napokon Stanko pribrao i pažljivo se nadivio ljepoti tijela, izmolio je neke molitve i vratio poklopac na njegovo mjesto. Pokraj toga sarkofaga pokopa dječaka kojega je donio, začuđen ode i pričao je o tome drugima, dok je bio živ. Osim toga nisu bili daleko pastiri od tog mjesta, kad se to Stanku dogodilo. Danas nitko točno ne zna mjesta događaja.

P o d r u ž j e: U vrlo lijepoj, maloj ravnici Podružja ima oko dvadeset zdenaca, vrlo stare, solidne kao i izvanredne građe. Svi imaju ravno i široko dno i pomalo suzivane zidove sve do uskih vrata. Drže neki da su ti zdenci služili nekada za hambare. Ali danas se u njih ulijeva voda i jedva bi mogli služiti drugoj svrsi.

G o r a n c i: imaju brdsku ravnicu koja nije velika, ali je vrlo lijepa za pogled, i vrlo plodna koliko oštrija klima dopušta. Mnoge stare čatrnje, vrlo brojna groblja, i plemićka i pučka, svjedoče da su Goranci bili nekada od većeg značaja i dobro naseljeni.

K n e š p o l j e: (kneževo polje) na sjevernom vrhu Blata zauzimlje pristojno, lijepo i vrlo plodno područje. U tom selu mnogi ostaci palača sigurno pokazuju da je to mjesto bilo od velikog značaja. Isto to govore i vrlo mnogi stari i veličanstveni grobovi. I ostaci crkve (posvećene sv. Ivanu) kao i ostalo oko nje, uvijek dozivlje u pamet stari sjaj mjesta. Neki tvrde da su čuli, da su župnici iz Blata imali tu svoje sjedište. Okolnosti govore u prilog tom mišljenju, i ja se ne bih usudio pobijati ga.

P o l o g: Na podnožju brda B i l e od istoka prema zapadu prostire se oko pola sata izvanredno polje. Mnogi veliki spomenici i pučka groblja nesumnjivo dokazuju da je stare privlačilo svojom plodnošću. Na zapadnom kraju, kod glasovitog vrela G r k u š, nalaze se ostaci odlične tvrđave imenom Z v o n i g r a d. Pučko je mišljenje da je ta tvrđava pripadala pleminitoj obitelji Z v o n i m i r ili Zvonimirović.

**Stanje duša župe Gradac**

P. o. Martin Mikulić, kapelan

| Filijalna sela | Kat. obitelji: | Kat. žitelji: | Udaljenost sati: |
|---|---|---|---|
| Gradac (sjedište) | 37 | 277 | 0 |
| Donji Gradac | 28 | 220 | 2 |
| Knešpolje | 29 | 180 | 2 1/2 |
| Dobrič | 14 | 126 | 2 |
| Provo | 6 | 35 | 1 1/2 |
| Vlasnići | 9 | 73 | 3 |
| Polog | 23 | 247 | 2 |
| Grabova Draga | 21 | 229 | 1 1/2 |
| Gostuša | 13 | 80 | 3/4 |
| Bogodo | 19 | 183 | 2 |
| Goranci | 62 | 549 | 2 1/2 |
| Vrdi | 26 | 255 | 4 |
| Drežnica | 2 | 24 | 6 |
| Željetuš | 8 | 53 | 4 |
| Podivačje | 13 | 97 | 4 1/2 |
| Sirge | 10 | 63 | 5 |
| Domazeti | 8 | 45 | 6 1/2 |
| Đubrani | 19 | 151 | 7 |
| 18 | 347 | 2887 | 56 3/4 |

Duljina ove župe od Đubrana do Gostuše iznosi 10 sati. Širina od Knešpolja do Drežnice je 9 3/4 sata. U ovoj župi ima katoličkih ograđenih groblja s kapelicama 13 i zapuštenih 5.

U tri sela župe: Vlasnići, Polog i Željetuš ima 15 turskih kuća. Jednako u šest sela: Dobrič, Vlasnići, Bogodo, Goranci, Željetuš i Domazeti ima 35 pravoslavnih obitelji.



**Opaska**

Poznavaocu našega jezika, i onomu tko misli, lako će biti jasno shvatiti da svako selo ove župe etimološki nešto označuje. Po ovome slučaju, koji se drugdje ne nalazi, sa sigurnošću zaključujem da je u ovim krajevima slavenski jezik davno uveden, i da su Turci, po svom dolasku, imena mjesta manje nego drugdje nagrdili.

## BROTNJO

Prije nego budemo pojedinačno govorili o dvjema redovničkim rezidencijama u krajini Brotnjo, držim da je potrebno nešto unaprijed reći. Broćnjo je dobilo svoje ime od posebnog proizvoda b r o ć a (rubia tinctorum) ili od vrlo crvenoga vina. Brotnjo ima blagu klimu i vrlo plodnu zemlju, te proizvodi svaku vrstu zemljinih proizvoda, voća i povrća. Divno je pogledati lijepe brežuljke koji se dižu iz polja. Veća ravnica sa zapada od Hamzića na istok gotovo sve do rijeke Neretve preko Blizanaca duga je četiri sata, a široka od četvrt do jednog sata. Ta ravnica i sela naokolo smještena u neprekidnom redu čine jezgru Brotnja. Druga pak mjesta podalje smještena, iako su plodna, imaju više kamenito tlo.

Ravnica od vrha Hamzića sve do Neretve, zaštićena šumovitim brežuljkom od sjevernoga vjettra, proizvodi izvrsno vino i duhan. Uz dužni dio od istoka prema jugu obilato rodi, ali je slabije kakvoće nego u gornjem dijelu. Ogromne ruševine starih velikih gradova, te palača posijanih na sve strane i česta otkrića starina jasno pokazuju da je općenito Brotnjo, a osobito sjeverni dio ravnice, spadao među najbogatije zemlje.

Nakon toliko vjekova i vrlo zlih vremena od Ozrnja povrh Hamzića do Neretve još se može nabrojiti 150 vrlo tvrdih svodova kuća (ćemera). Razumije se, da ih je moglo samo veliko bogatstvo napraviti. Isto tako česti i veliki nadgrobni spomenici u Brotnju govore o njegovoj plodnosti. A sada prijeđimo na pojedinosti.

IV

## ČERIN U BROTNJU

**Mjesna kapelanija Sv. Stjepana prvomučenika**

Odijeljena od matice Gradnića g. 1864., od tada vodi i matice. Ova kapelanija zauzimlje manju polovinu Brotnja. Mali Ograđenik i Blatnica čine istočni dio kapelanije, Veliki Ograđenik, Cerno i Dragićina južni, Hamzići i Grljevići zapadni, Čalići pak sjeverni. Od istoka graniči s Gradnićima, od juga s Humcom i Veljacima, od zapada s Ružićima i Širokim Brijegom i od sjevera s Ljutim Docom.

Č e r i n u prisojnom podnožju šumovitog brda Trtre ima najljepši dio polja, glasovito vrelo Čerin, potok Lukoć i više zdenaca žive vode. Kuća kapelanije je na brežuljku blizu vrela i ima lijep pogled na cijelu istočnu stranu Brotnja. Zemljište sa zgradama i dobarce kupljeni su skupljenom milostinjom. Kuća i staja (koja će doskora biti pretvorena u crkvu) počete su i dovršene g. 1865. osobitom marljivošću i strpljivošću o. Marijana Miletića, obilnim prinosom naroda i troškovima crkvene milostinje, od koje je utrošeno 900 forinti. Kuća je duga 18 lakata, široka 15, ima podrum, četiri sobe, kapelicu, koja će se pretvoriti u školu, i blagovaonicu.

Staja je duga 18 lakata, široka 9, visoka gotovo na dva kata očekuje dan da joj se prisloni kapela velikog oltara i da se pretvori u crkvu; a s tom je nakanom i građena.

**Starine**

Č e r i n je i u starodrevnim vremenima bio glavno mjesto ove krajine. Od vrela Čerin na istok veliki dio zemlje pokriven je ruševinama civilnih kuća. Isto tako veliko mnoštvo i veličanstvenost nadgrobnih spomenika, koji se ovdje nalaze, sigurno pokazuju da je to nekada bilo znamenito mjesto. Stanovnici mjesta drže da je Čerin nekada bio dosta velik grad i da je imao tvrđavu Gradinu za svoju obranu. Da pojedine grobove potpuno ne mimoiđem, korisno je nešto o njima reći. Nigdje nisam mogao vidjeti u našoj Misiji tako mnogo križeva raznih veličina, usječenih na nadgrobnim stjenama, kao ovdje.



Na drugim mjestima su grobovi različita sastava, ovdje gotovo svi imaju štit, mač i zvijezdu u sredini štita. Na drugim mjestima nimfe vode kolo oko kamena, ovdje sam pregledao mnoge a jedva na jednome ili na dva našao nimfe. U ostalom, kao i drugdje tako i ovdje, veličanstveni spomenici nemaju natpisa. Na jednom jedinom vide se neka stara nečitljiva slova gotice. Premda nije od većih, iznijet ću veličinu koju sam izmjerio. Leži blizu nove kapelanove kuće u novom katoličkom groblju.

Duljina kamena je 94 venecijanske uncije.
širina kamena je 75 venecijanske uncije.
horizontalna visina 23 venecijanske uncije.

U jednome od grobova ovoga mjesta nađena je ljudska lubanja debljine pola venecijanske uncije. Kutnjaci imaju poprečnu debljinu jedne uncije, a kosti potkoljenice tri pedlja ili 19 uncija duljine. Naš narod nalazeći češće slične kosti izvanredne veličine u grobovima običava reći: Stari Grci su bili tako veliki!

U okolici Čerina na pet mjesta nalaze se brojni grobovi. S istočne strane blizu izvora leže mnogi i ogromni ostaci crkve i civilnih zgrada. Između vrlo mnogo dobro izrađenih stijena otkrili smo neke izvanredne kakvoće, kakve nema u našem kraju, kao što se vidi na ulazu u našu novu kuću. Ova vrsta kamena od bijeloga mramora isticala se u okrugloj kapeli velikoga oltara crkve.

Na njemu se vide četiri glave, raspoređene na četiri strane, koje su znatno narušene. Općenito se držalo da su to četiri evanđelista.

Ali kad sam otkopao i oslobodio kamen, najprije sam vidio da je kamen, iako i sada velik, bio mnogo veći. Nadalje sam ustanovio da on ne prikazuje četiri evanđelista. Evo im točna opisa.

Od zapadne strane (gdje je nađen kamen) i vrela, ili ako hoćeš od duljine crkve, na jednoj kvadratičnoj strani, širokoj 27 uncija, visokoj 32, stoji veličinstveno obučen oklopnik. Glava se slabije raspoznaje. Izgleda kao filozof Seneka. S južne strane uklesan je muškarac, potpuno gol s obje noge u okovima. S krajeva okova, postavljenih oko gležanja, imaju dva nategnuta lanca koji čvrsto drže ruke pružene prema zemlji, pomoću koluta svezanoga iza šake. Patnik kao da leđima visi o zidu s potpuno uspravnim vratom.

Kod desne noge okovanoga ima vrat neke životinje i od odsječene glave raspoznaje se samo desno uho. Ta životinja prikazuje možda posebnu vrstu psa.

S istočne strane na ponosnu i plemenitu konju, koji brzo ide, sjedi čovjek na kojemu se gotovo ništa ne može razabrati, osim ruke kojom uzde upravlja, i noge do gležanja. Ni konj nema glave. U ravnini uz konjske noge lovački pas ide slobodnim korakom.

Sa sjeverne strane također stoji čitav i go čovjek, leđima okrenut zidu, uzdignute glave, ispružene desne ruke na stranu i položene na isturenu ploču. Palac lijeve ruke, također ispružene, na dlanu pritiskuje neki pisani list.

Vidi se da je donji otkinuti dio kamena ležao na izrađenom podnožju; ali koliko visokom, ne može se znati. Ostaci odbijenog kamena pokazuju da je bilo nešto iznad glave izrađenoga kamena. Što je to bilo?



Prije nekoliko godina nađeno je u obližnjem mjestu crkveno zvono, teško oko sto libra. Nerazboriti seljaci su ga prodali u Metković. Crkva (po narodnu sv. Stjepana) i zgrade uz nju bez sumnje su spaljene, kako jasno pokazuju znakovi. Na jednoj strani zgrade, koja je dosada otkrivena, vide se tijesne sobice, razdijeljene tvrdim zidom, a opkoljuje ih uski prolaz, popođen izrađenim kamenjem. U kutu jedne sobe nađene su ljudske kosti i sedam lubanja kao na hrpi i među ostacima požara. Ovaj znak nesumnjivo govori da su stanovnici zatvoreni u zgradi vatrom ugušeni. Ali koji su to samostanci? Bazilijanci? Franjevci? Članovi kolegijalnog kapitula? Nismo u stanju odgovoriti. Drugdje sam rekao i ponavljam: Postoji mjesna predaja da su franjevci imali u Čerinu svoj samostan. Nije sigurnije ni ovo što ću iznijeti.

Iznad više puta spomenutog vrela Čerin od davnina ima kamen, jedan od većih što sam ih gore spomenuo, podupt lavskim nogama. On se po prirodi lako struže željezom, a pokazalo se da je dobro pomagao zavjetima dojilja. Žene su, naime, i iz udaljenijih mjesta dolazile i s vodom pile prah ostruganoga kamena kao čudotvorni lijek protiv nestašice mlijeka. Razborito bih posumnjao, je li to svima koristilo. Ali da nije nijednoj koristilo, sigurno se toliko stoljeća ne bi upotrebljavalo. Međutim, od toga kamena sada je isječena za mjesnu crkvu posuda za blagoslovljenu vodu. Odsječeni komadi ostali su po općoj želji kod mjesnog svećenika. Napokon, općenito se priča o tom nekako čudnovatom kamenu: Dva ili tri puta je plemeniti Turčin Kreić naredio da se spomenuti kamen preveze k njegovoj kuli u Gradac za profanu upotrebu i da je taj isti kamen bez ičijega prijevoza bio povraćen na svoje prijašnje mjesto u Čerin. Imamo i drugi ovdje iskopani kamen koji prikazuje Adama i Evu, kako u raju trgaju s drveta zabranjeno voće.

Hamzići imaju dva značajna vrela: Kripovac i Sritnice (koji krijepi, sretne). Oko ovih izvora ima mnogo starinskih radova. Kod izvora Kripovac ima djelo vrijedno divljenja. Korito određeno za napajanje životinja i pranje rublja zaista je izvanredna posuda, isklesana u najtvrđem bijelom kamenu, duljine 3 lakta, širine 2, horizontalne visine 1 i obujma 4 i 3/4 lakta. Na jednom bočnom kraju ima šest nimfa koje vode kolo. Na drugoj strani veličanstven konjanik koji dugim kopljem probada jelena. Od vrha, koji je okrenut prema vrelu, vide se tri snažna muža koji drže raznovrsno oružje, rekao bih na obranu vrela. Ona će trojica svakako biti velikodušni tvorci svega što je napravljeno oko izvora. Selo Hamzići zvalo se je prije Kripovo. Hamzići su pak prozvani po Turcima Hamzićima koji su se bili nastanili u Kripovu.

Kod izvora Sritnice u Hamzićima nalaze se ruševine velike tvrđave. Isto u Dugandžijama.

Stara groblja: u Čalićima 1, u Dragićini 3, u Dugandžijama 1, u Velikom Ograđeniku 2, i to velika, u Blatnici 1, također veliko, u Lipnu 2, u Čerinu 1. Kod Kripovca 1 plemićko.

Blatnica obiluje željezom.

**Stanje duša mjesne kapelanije Čerin**

P. o. Marijan Miletić, mjesni kapelan

| Filijalna sela: | Kat. obitelji: | Kat. žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Čerin, rezidencija | 6 | 62 | 0 |
| Čalići | 14 | 53 | 1 sat |
| Hamzići | 59 | 390 | 1 1/2 |
| Dragićina | 19 | 154 | 1 1/4 |
| Mali Ograđenik | 19 | 151 | 1 1/2 |
| Veliki Ograđenik | 23 | 232 | 1 3/4 |
| Cerno | 14 | 113 | 2 1/2 |
| Odaci | 30 | 275 | 1 1/2 |
| Blatnica | 14 | 150 | 1 1/4 |
| Grljevići | 13 | 94 | 2 sata. |
| 10 | 211 | 1674 | 14 1/4 |



Cijela duljina kapelanije Čerin je 5 sati. Širina 3 sata.

Katoličkih groblja s kapelicama ima 10. Turskih obitelji u ovoj kapelaniji 7.

## V

## GRADNIĆI U BROTNJU

**Župa sv. Blaža, biskupa i mučenika**

Nema nikakve sumnje da se župa, koja je u staroj povijesti nazivana Broćno, danas zove Gradnići. Ali ne možemo dokazati da li je starosjedište župnika bilo u Čerinu ili na nekom drugom mjestu. Sigurni smo pak da je u novije vrijeme u Gradnićima bila župska kuća, naime, oko godine 1429. Bila je to vrlo bijedna kućica, slamom pokrivena.

Također iz sigurne predaje znamo da su župnici Brotnja, prije nego je obitelj Zubac-Radmanović u Gradnićima župskoj kući ustupila malo zemljišta, dugo boravila u Dobrom Selu i u Vidovićima. To potvrđuje i čatrnja koju su tu napravili, a koja se i sada zove fratarska čatrnja.

Vidovići su bili nekada pusto mjesto, obraslo vrlo gustim, velikim šumama, i stoga vrlo pogodno za redovnike koji su se sklanjali od turske mržnje. Sada na Vidovićima ima jedva koji bus crvene smreke. Znamo iz Farlatija i drugih spisa da je župa Brotnjo bila vrlo prostrana, ali ne znamo točno njezinih granica. U naše vrijeme, dok sam ja bio župnik u Gradnićima, Brotnjo je obuhvaćalo župe Gabelu i Čerin i po veličini bila slična biskupiji nego župi. Gdje danas petorica dijele duhovnu utjehu, tada su je dijelila češće dva nego tri svećenika. Međutim, sadanja župa Gradnići obuhvaća veću istočnu polovinu Brotnja. Od istoka graniči s Neretvom, s juga s Gabelom, sa zapada s Čerinom, sa sjevera s Mostarom, Blatom i Ljutim Docom.

Naša kuća u Gradnićima smještena je u središtu pučanstva na prisojnom podnožju brda Trtre. Srušivši staru kućicu, sadanju kuću i čatrnju sagradi dobre uspomene o. Franjo Kraljević vlastitim trudom uz pomoć naroda god. 1825.

Kuća je duga 24 lakta, široka 14, a na dva je kata. Ali god. 1855. postavio sam temelje nove kuće (na tvrdoj pećini) i nad podrumom nadzidao zidove do prvoga kata ostavivši mnogo materijala. Djelo je dovršio o. Filip Ančić g. 1861. Ta je kuća duga 22 lakta, široka 12, visoka nad podrumom tri kata. Prvi kat određen za pučku školu ima sada dvije sobe. Na cijelom gornjem katu je crkva s jednim oltarom. Kod gradnje narod je pridonio samo u materijalu.

Sela koja čine ovu župu ovako su smještena prema matici: Od istoka: Paoča, Vidovići, Biletići, Blizanci, Krućevići. Od juga: Gradac, Šurmanci, Vionica, Bijakovići, Međugorje, Služanj, Žuranj. Od zapada: Čitluk (stari Karlovac) i Gornja Blatnica. Od sjevera: Sritnice, Dobro Selo, Tepčići i Slipčići.

Selo koje Turci zbog izvrsnosti nazivaju Čifluk (Karlovac) i Čitluk, t. j. posjed, odlikuje se ljepotom i plodnošću. Njegovi vinogradi K a r l o v c i vrlo su poznati po proizvodnji vina. Karlovac-Čitluk ima i danas ruševina velike tvrđave i crkve nedaleko od vrela Svetivan, po čemu se može zaključiti da je i crkva bila sv. Ivana.

Karlovac je plodnošću i ljepotom nekada privukao brojne stanovnike, plemenita roda i bogate, kako to svjedoče gotovo bezbrojne ruševine civilnih kuća i veliki broj veličanstvenih grobova. Neki novci i prstenovi, nađeni u Karlovcu, svjedočanstvo su gospodskoga stanja stanovnika. I danas u Čitluku ima turskih plemića.

D o b r o S e l o žali za ruševinama stare crkve. Prstom pokazuje i gdje su župnici stanovali. Kod mjesta stare župnikove residencije ima velika grobnica, izrađena u velikom nadgrobnom kamenu do tri dlana dubine, i zove se fratarska grobnica. U Dobrom Selu ima jedno staro plemićko groblje i više starih čatrnja. Dobro Selo — selo dobro — moralo je nekada biti tako. Ali danas, ako ćemo cijeniti dobrotu po plodnosti, manje će biti dobro.

G r a d n i ć i se zovu po Gradini, t. j. po maloj tvrđavi, koja je tu nekada bila, inače pretvorenoj u ruševine. Ima malo plemićkih grobova, a pučkih starih mnogo. Ima obilno željezne rudače. Na južnoj strani ima malo, vrlo plodno polje te znamenita vrela: Studenac i Sumor.

Međugorje (nad kojim je s južne strane brdo C r n i c a) nekada je bilo pokriveno velikim šumama. D u b r a v u su od godine 1843. seljaci sasvim pretvorili u njive i vinograde držeći da će oni postati gospodari iskrčenog zemljišta, kako je to vlast češće obećavala. Kamo sreće da im se to dosudi i da ne ostane samo prazno obećanje vlasti, kako je to dosada bivalo u Hercegovini.

S r e b r e n i c a je mjesto nekada velike crkve u Međugorju i tu se naokolo nalazi mnogo drugih ruševina te veliko plemićko i pučko staro groblje. Na tom su mjestu mnogi svjedoci veoma često vidjeli vrlo jaku i rumenu svjetlost. Narod redovito misli da svjetlost odaje ondje sakriveno veliko blago. Ima odličnih grobova u R a s k r s j u i dva glasovita u S t a n j e v c u. U Međugorju: se nalaze ove srušene tvrđave: Miletina, Ž u ž e l j — Š i p o v a c i Beden kod Cerna. Ima i oko dvedeset starih čatrnja.

Vi o n i c a (mjesto vina) ima na tri mjesta veličinstvenih starih grobova.

G r a d a c ima ime od tvrđave, od koje se i danas vide obilne ruševine. Gradac je bez sumnje bio nekada, ako ne grad, onda svakako plemenita naseobina, jer blizu K r e i n d v o r a prostiru se preobilno na velikom prostoru ruševine pala-

ča. Tu, na mjestu G r u d i n e (gomile kamenja) ima preko stotinu plemićkih i velikaških grobova. Da je ondje bila i crkva, jasno govori i predaja i preostalo umjetnički klesano kamenje. Štoviše, pripovijedaju da je plemeniti gospodin Ivanović, sada pak Turčin Kreović, sagradio dvije svoje postojeće kule od isklesanog kamenja crkve. To sam čuo ne samo od katolika nego i od Turaka. Dokaz za tvrdnju raste kad pogledaš kule i na mnogim kamenovima opaziš znakove prijašnje građe. Složit ćeš se da su preneseni.

Gradac osim velikoga staroga groblja G r u d i n e ima još tri stara plemićka. Groblje P l o č a nalazi se blizu vrela Ploča i turske džamije. Na istom mjestu, na jednome od starih plemićkih nadgrobnih spomenika, ima križ visok četiri i po lakta, kojemu su Turci odbili priječnice. Građen je od našeg bijelog, najtvrđenog kamena. Samo na njegovoj uspravnoj strani izrađeno je deset dvosjeklih mačeva za znak da je pokopani bio plemić. Drugo veliko plemićko groblje je K r u š k a, u kojemu se vidi ne baš veliko, koliko posebno izrađeno, kamenje.

U istom groblju našao sam dvije stvari vrlo jedinstvene: križ svetog Andrije na jednom malom grobu, a na drugom s latinskim jezikom i pismom ovaj natpis: »L. Livio. Rufino. Filio. Pia. Elia«. Zaista, svakako je vrijedan pažnje ovdje jedini križ iz starine, po kršćanskom običaju zaboden uz plemeniti grob. Od dna do vrha pruža se stablo poput krivudaste zemlje po sredini duljinskih i pobočnih priječnica. Na vrhu mu je nekakva velika jabuka, a na kraju dviju grana, koje su na priječnicama, pripajaju se dvije vrlo lijepe zvijezde. U sredini križa arapski brojevi 1216. Ako hoćeš da je time označena godina otkupljenja (kako se razborito pretpostavlja), križ neće biti jedan od novijih. Napokon četvrto staro plemićko groblje je kod vrela L e m i š e v a c.



Stoga, tako mnoga i velika groblja bez sumnje pokazuju da je u Gracu bilo staro, brojno i bogato pučanstvo.

Gradac je, nadalje, ljepotom, plodnošću i obiljem stalnih izvora među prvima u Brotnju.

P a o č a ima ime od glasovitog vrela Paočak ili Paločak. Odlikuje se velikim plemićkim grobljem i proizvodnjom izvrsnog vina.

B i l e t i ć i imaju jedno staro malo plemićko groblje. U polju ovoga sela B i l e t i ć k o p o l j e, uz obalu Neretve, ima jedini nadgrobni križ, visok pet lakata, bez ikakvih znakova plemstva.

T e p č i ć i isto u polju kod Neretve imaju vrlo veliko i vrlo veličanstveno groblje s mnogim obiteljskim grbovima.

B l i z a n c i su najljepši i najplodniji kraj broćanskoga polja. Zbog malo plemićkih grobova u ovome selu nije nevjerojatno da su stari stanovnici u susjednom Gracu imali u Blizancima svoje posjede. Iako slabije građe, postoje ipak i u Blizancima ruševine triju tvrđava: Ćasak, Ripnoglava i na Obali, t. j. nad Neretvom.

K r u ć e v i ć i, stari K r u c h, imao je nekada svoga kneza. Selo je sada smješteno na prisojnom brežuljku; u staro vrijeme stanovalo se na ravnici kraj rijeke Neretve, kako svjedoče mnoge ruševine ondje.

Na mjestu zvanom Krućevići, gdje je Turčin Ćaja nedavno sagradio svoju kulu, bilo je veliko groblje starih plemića. On ga je potpuno digao. Iznad navedene sadašnje kule u mjestu D r a g a bila je poveća tvrđava.

Isto tako, ispod kule prema jugu, stari su imali tvornicu zemljanog crijepa, danas zvanu Peć, t. j. mjesto gdje se pekla opeka i crijep. Općenito to se mjesto zove Dunajac po izvoru. Š u r m a n c i u svome polju kod Neretve imaju velikih plemićkih grobova. Na vrhu brda C r n i c a

vide se ruševine tvrđave i velika čatrnja. Šurmanci i Krućevići imaju bolji duhan od svih drugih mjesta u Brotnju, a Blizanci proizvode odličnija vina.

**Stanje duša župe Gradnići u Brotnju**

**Sv. Blaža, biskupa i mučenika**

Zbog ponovljenih požara kuće ova župa ima župske matice samo od g. 1775.

Mnp. o. Andrija Karačić, jubilarni lektor, župnik.

P. o. Jozo Cigić, bivši diskret Kustodije.

P. o. Mijo Nikolić, pomoćnik.

| Filijalna sela: | Kat. obitelji: | Kat. žitelji: | Udaljenost sati: |
|---|---|---|---|
| Gradnići, matica | 32 | 247 | 0 |
| Sritnice | 16 | 87 | 1 1/3 |
| Dobro Selo | 44 | 391 | 1/3 |
| Slipčići | 37 | 281 | 2 1/2 |
| Tepčići | 26 | 190 | 1 1/2 |
| Biletići | 10 | 92 | 1 |
| Blizanci | 32 | 290 | 1 1/3 |
| Krućevići | 15 | 134 | 2 |
| Šurmanci | 29 | 188 | 2 |
| Bijakovići | 30 | 207 | 1 1/3 |
| Međugorje | 51 | 480 | 1 1/3 |
| Vionica | 19 | 125 | 1 1/3 |
| Gradac | 31 | 295 | 1/2 |
| Čitluk | 41 | 366 | 1 |
| Služanj | 25 | 108 | 1 |
| Obćuš | 9 | 49 | 1 1/3 |
| Žuranj | 20 | 150 | 1 1/3 |
| Padalovina | 3 | 24 | 1 1/2 |
| Vidovići | 14 | 121 | 1/3 |
| Paoča | 11 | 108 | 1/2 |
| 20 | 495 | 3933 | 23 1/2 |

Duljina ove župe od Krućevića do Svetivana u Čitluku iznosi tri i pol sata, širina pak od Sritnica do Bijakovića tri sata.



U 17 katoličkih groblja ove župe ima isto toliko kapelica u kojima se govori misa. U ovoj župi su samo 4 pravoslavne obitelji, turskih kuća u raznim selima ima 28.

VI

## GABELA

**Mjesna kapelanija sv. Stjepana Prvomučenika**

Odijeljena je od svoje matice Gradnići g. 1852. Od te godine ima matice.

G a b e l a je talijanska riječ, koja je dana ovome mjestu za vrijeme mletačke okupacije zbog pograničnih carina koje su se tu naplaćivale između Turske i mletačke države. Gabela je bila prije povezana s prastarim gradom Naronom, kojoj je bila predgrađe. Gabelu s istoka i s juga oblijeva rijeka Neretva. Kako je Neretva bila plovna od Tasovčića, Gabela je bila nekada mjesto dosta trgovačko, kako piše Petar G o r z o n i u Povijesti mletačke republike, str. 157 i drugdje. Ništa ne smeta da je tako moglo biti.

Gabela ima od istoka sela, ili ako hoćeš grada, zidine dosta sjajne tvrđave koje još nisu potpuno srušene. Sastoje se od raznih nepravilnih kula. G. 1559. ova neretvanska utvrda bila je popravljena i povećana po zapovijedi Sultana Sulejmana. Isto je učinio s dvjema kulama na zapadnoj strani sela koje su se prije zvale kule svetog Stjepana i svetog Ante. Tvrđavi i kulama Sulejman je dao arapsko ime — s e d e i s l a m — (muslimanske njive). Tom prigodom bila je popravljena i utvrđena kula u Čitluku, tj. preko rijeke Krupe. Turci su dali ime Čitluk ovome mjestu i današnjoj Gabeli. Ali prije nego se to dogodilo, u Gabeli su bile tri crkve: Sv. Stjepana Prvomučenika na zapadnom brežuljku, Sv. Ante u sredini sela i sv. Marije blizu tvrđave. Turci su onu sv. Stjepana opustošili, drugu sv. Ante preokrenuli u džamiju, a treću sv. Marije oborili. Bio

je tada u mjestu neki Turčin koji je poput proroka rekao: »Sulejman ne će dugo uživati tvrđava koje je popravio crkvenim kamenjem«. Bez obzira što tko misli o naravi proroštva, g. 1694. Delfin, general mletačkih vojnih četa preotme Gabelu od Turaka što opsadom što jakim oružjem. Tom prigodom Turci su u spomenutim utvrdama i u kuli iznad Struga pretrpjeli strašan poraz. Od mnogo tisuća jedva ih je malo izbjeglo smrti (Gorzoni kao gore).

Kameni most u Strugama srušen je da ne bi tada služio Turcima za bijeg. Nikad više nije od kamena podignut. Delfin, međutim oružjem i popobožnošću, sve navedene crkve povrati starom sv. katoličkom ukrasu. Napravi i četvrtu malu vojničku crkvu (nepoznatoga naslova) u samoj tvrđavi. Pojačao je tvrđavu zidinama, popravio kulu i, kad je sve dobro rasporedio, dao je Gabeli mnogostruki sjaj.

Lav iz bijeloga mramora, koji je bio nad glavnim vratima tvrđave, s uobičajenim natpisom: »Mir tebi, M a r k o, moj evanđelista« može se i danas vidjeti odbačen kod praga ulaza. Ali, premda je Gabela bila sigurna pod L a v o m mnogo godina od turskih uzaludnih pokušaja, napokon je opet došla u turske ruke u kojima se i sada nalazi. Nakon Bečkoga rata Turčin je ne baš preko volje tražio i dobio opći mir, i Gabelu opet podvrgao pod svoju vlast kao oznaku granice. Nepravedna sudbina snađe mjesto kao i ranije. Sruši crkve svetog Stjepana i svete Marije, a dvije druge preokrenu u džamije, kako to svjedoče sadanje njihove ruševine. Pred velikim oltarom sv. Stjepana grob je plemenite obitelji Š a n t i ć s uklesanim njezinim grbom. Gabela ima u povijesnim spisima i postojanim ruševinama mnogo više tragova svoje slavne stare prošlosti, nego što ih mi možemo ispripovijediti. Ona je bila, naime, podgrađe vrlo starog i veoma moćnog ilirskog glavnog grada N a r o n e. Stručnja-



cima neka bude dosta da sam i ovo rekao. Uostalom, ime Gabela ne daje se općenito samo određenom i sada ukratko opisanom mjestu, nego cijelome polju koje Turci u Čitluku danas posjeduju, iako pojedina sela imaju svoja posebna imena. Kad želiš označiti gradić Gabelu za razliku od drugih mjesta u Gabeli, onda treba zvati S t a r o m G a b e l o m sve ono o čemu smo govorili. Gabela je udaljena od Metkovića nepun sat, a od Mostara sedam sati. Selo zauzimlje prisojna podnožja brežuljka, obliveno je obilnom vodom Neretve; polje mu je neobično plodno. Ima mnogo razloga da se može pohvaliti. Toliko puta rušena i nanovo zidana crkva sv. Stjepana u Gabeli, sada je napokon brigom naroda i župnika veća nego je stara bila. Župska kuća u Staroj Gabeli napravljena je uz pomoć naroda i brigom o. Šime Martinovića g. 1855/56. Ima dva kata. Napokon kuća je na južnom kraju; sva ostala sela koja su njoj priključena nalaze se na sjeveru, osim Crnića iznad Vida na zapadu. Graniči na istoku sa župom Dubrave preko Neretve, na jugu s Metkovićem, na zapadu s Vidom i Humcom i na sjeveru s Gradnićima.

U Staroj Gabeli i njezinim selima samo malo ima starih plemićkih grobova. Stare tvrđave su bile nad Goricom, nad Čapljinom i Dugandžijama. Čapljina je gradić, većim dijelom napučen katolicima. T r e b i ž e t ili N o v o S e l o bilo je sve do g. 1846. barovito mjesto, potpuno nenaseljivo. Njega je Ali Paša Rizvanbegović privukavši kršćane obećanjem da će im dati zemlju i, natjeravši ih silom, osposobio za sjetvu i učinio, bez sumnje veoma plodnim. Ali, Ali Paša po turskom običaju nije ostao pri obećanju, nego je cijelo polje, do sat dugo a četvrt široko, čim je vidio da je od bare postalo oranica i k tome zidom opkoljeno, pripojio kao uzurpator svome vlasništvu, ne davši seljacima nikakve nagrade. On zato nije dao niti jednog novčića, Isušio ga je proli-

venim znojem, a i životima nekolicine kršćana (vidi Hercegovina). Ta, dakle, zemlja prijevarom i nasiljem učinjena plodnom, danas rađa Ali Pašinu potomstvu kojemu služi i ondje napravljena kula. Ravnica uz Trebižat, Čapljinu, Dretelj, Struge, Goricu i Staru Gabelu ističe se u proizvodnji pšenice. Druga sela pod krševitim brdom Crnica i prisojnom kosom većinom izgore od suše. U Dugandžijama Crnica u svom otvorenom krilu pokazuje malo jezero izvanredne vode koje se zove Pećina. Dugandžije i Zvirovići imaju također odličan duhan.

**Stanje duša mjesne kapelanije Gabela**

P. o. Martin Ljubić, mjesni kapelan.

| Filijalna sela: | Kat. obitelj: | Kat. žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Gabela, sjedište | 78 | 474 | 0 |
| Struge | 10 | 38 | 1/2 |
| Gorica | 22 | 129 | 1/3 |
| Grabovina | 9 | 61 | 1 |
| Čapljina | 43 | 269 | 1 |
| Dretelj | 19 | 134 | 1 1/2 |
| Crnići | 4 | 24 | 1 1/3 |
| Trebižat | 34 | 342 | 1 1/2 |
| Prćavci | 7 | 58 | 2 |
| Zvirovići | 14 | 122 | 2 1/3 |
| Bitunjani | 5 | 38 | 2 1/3 |
| Dugandžije | 3 | 52 | 3 sata |
| 12 | 248 | 1741 | 16 3/4 |

| Turskih: | Kuća: | Žitelja: |
|---|---|---|
| Gabela | 1 | 4 |
| Struge | 23 | 80 |
| Čapljina | 35 | 165 |
| Dretelj | 15 | 85 |
| Dolac | 20 | 114 |
| Žuberić | 1 | 5 |
| | 95 | 453 |



| Pravoslavnih: | Kuća: | Žitelja: |
|---|---|---|
| Gabela | 25 | 107 |
| Struge | 9 | 24 |
| Čapljina | 16 | 64 |
| Dretelj | 1 | 5 |
| | 51 | 200 |

| Cigana: | Kuća: | Žitelja: |
|---|---|---|
| Dretelj | 1 | 9 |
| Struge | 1 | 7 |
| Čapljina | 1 | 5 |
| Gabela | 1 | 6 |
| | 4 | 27 |

Duljina ove kapelanije od Neretve kod Metkovića do Dugandžija iznosi četiri sata. Širina od Crnića do Struga sat i pol. U ovoj kapelaniji ima deset katoličkih groblja s toliko kapelica. Privatna pučka škola nalazi se u Dretelju.

VII

## MOSTAR

**Župa svetih apostola Petra i Pavla**

Mostar je glavni grad cijele pokrajine Hercegovine i jedini grad u pravom smislu u cijeloj našoj Misiji.

Mostar je sastavljeno ime od most i star. Budući da je boravak Slavena u ovim krajevima prastar i da su oni svojim jezikom postojeći most usred grada nazvali starim, ne možemo dvojiti da je ovaj most sigurno star. Istina je da se Mostar zvao u starim povijesnim ispravama civitas Andricriensis i Andevium, ali je isto tako istina da se više od pet stoljeća zove Mostar. Ako je tada dobio ime stari, tko će sumnjati da je mnogo stariji? Stoga je neodrživa turska preuzetnost da su

oni graditelji ovog mosta. Znamo, naime, u koje su nesretno doba zauzeli Hercegovinu. Ali iako je dokazano da Turci nisu utemeljili ovaj most, ipak ni učenjaci nisu sigurni, tko je izveo ovo veliko djelo. Svi se slažu da je to bio neki od rimskih careva. Ali koji je taj bio, nitko ne zna pravo reći. Međutim, luk šiljate konstrukcije odaje više bizantinski i gotski stil nego rimski. Ništa se ipak stil ne protivi da su Rimljani gradili ovaj most. Tko bio da bio njegov graditelj, slava mu je potvrđena kroz toliko vjekova. I kad bude govora o tom mostu (kojemu slična nema u cijelom turskom evropskom posjedu), njega ćemo ukratko opisati. Taj most svojim kolosalnim temeljima s ovu i s onu stranu Neretve pritište vrlo tvrde pećine. Svaki i pojedini kamen u njemu pa i onaj temeljni, bijel je i vrlo tvrd, vrlo vješto izrađen i dotjeran tako da sastav jedva možeš opaziti, čini se kao jedna ne više stijena. Ima samo jedan luk visok 90 rimskih stopa. Na četiri kraja četiri kule drže čvrsto temelje mosta. Ako taj veličanstveni most ima koju manu, onda je to previše oštar luk. Međutim, prevelika nabujalost Neretve i tu manu čini malom. Nedavno se, naime, dogodilo da je poplava noseći drveće iz Bosne, zatvorila svu visinu luka. Dok je mostu prijetilo rušenje trebalo je spustiti u korpi nekoga odvažna čovjeka, da otpila nekoliko grana i tako oslobodi most od žalosnog udesa. Taj junak bio je Ante Ančić iz Mostara.

Čini se da je graditelj mostą predvidio slične slučajeve kad je dizao luk. Nadalje, most je duša grada. On drži promet ne samo između Neretvom podijeljenoga grada nego i promet između cijele Bosne i Metkovića. I Turci su uvelike cijenili njegovo vrlo nužno postojanje. Stoga gornje kamenje posipaju pijeskom da se trenjem ne troši. Ne dopuštaju da se išta vozi kolima, da se ne uzdrma. Taj most s njegove četiri kule, među kojima su dvoja velika vrata s jedne i druge strane, općenito nazivaju g r a d o m. Kule su na četiri kata (od temelja i više) i služe djelomično za stroge zatvore, a djelomično za spremište zapaljivog praha. Kule sigurno od početka nisu bile izgrađene do sadašnje visine iznad mosta. Gornji rad je, naime, slabiji, i možda odaje tursko djelo. Međutim, prijeđimo na drugo.



Grad Mostar je kao u ždrijelu planine V e l e ž i velikoga brda H u m. Velež s istoka, a Hum sa zapada, ostavljaju uz Neretvu s obje strane nisku ravnicu, nabijenu kućama građana. Od jugoistoka između brda i rijeke sve do mosta veoma je velika tjesnoća. Nije tako sa sjeverne strane, okrenute prema zapadu, gdje se i Velež i Hum savijaju i daju mjesta većoj ravnici Bijelom Polju i Cerničkom polju. Stoga grad Mostar sa zapada i djelomično sa sjevera ima otvoren i lijep pogled, a najljepši mu je dio C a r i n a.

Mostar je dug od juga prema sjeveru otprilike jedan sat, širok oko pola sata. Ima jedino podgrađe Z a h u m koji se pruža na zapadu prema Ilićima.

Udaljenost je od Metkovića 7 sati, od Konjica 12, od Nevesinja 7, od Imotskog 11 sati. Strašna golet Veleži i Huma nekako je podnošljiva građanima jer je pokrivena obiljem kadulje. Prisojno podnožje Veleži, bogato vinogradima i voćem, ugodno je za pogled. To se, međutim, ne može reći za strmo brdo Hum. Mostarska klima je među blagim hercegovačkim klimama najblaža. U Mostarskoj ravnici rijetko se može vidjeti snijeg kao i slabiji mraz.

Mostar ima dvije rijeke, Neretvu i Radobolju. Neretva teče strmim, veoma dubokim i kamenitim koritom. Stoga, osim što daje dobre ribe i služi za dovod trupaca iz Neretve, daje i vrlo zdravu pitku vodu. Uostalom, često se izlijeva i nanosi veliku štetu, a kakve druge koristi od nje nema. Od utoka u more sve do Počitelja plovna je za male lađe. Ali od toga mjesta pet sati sve

do Mostara je neplovna. Slično je tako i do izvora, koji je iznad Nevesinja pod planinom Visočicom, a ne u podnožju B i t o v n j e, kako neki pišu zamjenjujući je s Malom Neretvom. Neretva svojim tisuću puta zasukanim tokom mora proteći možda više od 90 talijanskih milja dok ne stigne do mora.

R a d o b o l j a, mala je rječica iznad Mostara u Cimu, od zapada ističe ispod brda Mikuljača. Po mom etimološkom tumačenju riječi, Radobolja se općenito smatra nezdravom, osobito za strance koji nisu na nju navikli. Ni ja sam nisam daleko od toga mišljenja. Radobolja, prezasićena krečnim tvarima, neprovidna, proizvodi obilje sedre, lako se grije i hladi i malo koristi zdravlju. Međutim, ova voda se veoma ističe mnogostrukom općom koristi: služi za natapanje, daje vodu mnogim mlinicama i drugim radionicama. Od izvora do utoka u Neretvu kod zapadnog ugla starog mosta ima mali tijek od sat i po hoda. Ali nigdje nije bez koristi. Iz ove rijeke je uzeta voda koja je prevedena i preko Neretve, te služi potrebama građana. Drže, da je ova voda povezana s onom iz Lištice, koja izvire s druge, zapadne, strane brda. Međutim, Lištica je i bistrija i više obiluje ribom. Nad Carinom u dnu Bijelog Polja ima izvor D i v o j a č k a v o d a. Nazvana je tako, jer ju je neka djevojka o svom trošku na izvoru skupila u kanal, dovela na javni put i tako putnicima pružila dobročinstvo, živu vodu. Već prije sam spomenuo da je u ovom matičnom gradu sjedište poglavara te istaknutih i građana i duhovnika. U pogledu čistoće i ulica grada, u zadnje dvije godine počelo se dosta uređivati. Kuće u gradu, kako su većinom stare turske izrade, vrlo su tvrde, ali manje odgovaraju pravilima umjetnosti. Turske kuće su ograđene visokim zidom sa svih strana, najviše od javnih putova. I rekao bih da su to samostančići redovnica. Budući da su na sve strane ispresijecane dvorištima i vrtovima, grad zauzimlje mnogo prostora, a ima razmjerno malo kuća.

Ovih posljednjih godina osim kršćana i neki manje fanatični Turci počeli su graditi kuće elegantnijih dimenzija. Danas se može vidjeti više kuća lijepoga stila sličnih vojnom logoru. Među kršćanskim građevinama odskaču residencija katoličkoga biskupa te katoličke i pravoslavne škole.

U ovom gradu ima 33 džamije više manje ukusne. Karađusbegova džamija ističe se više od svih. Za nju kažu da leži na temeljima crkve svetog Stjepana. Turci imaju 23 općinske škole zvane Mekteb, mi jednu, pravoslavni isto jednu. Privatnih škola ima više. Imamo jednoga liječnika za cijelu pokrajinu. On stoji u Mostaru. Ljekarnu imamo jednu, hotel nijedan, manje udobnih svratišta 10.

Imamo preko tri stotine trgovina. U posljednjih nekoliko godina neke su dosta elegantno sagrađene. Moćniji trgovci u gradu su pravoslavni, onda Turci, katolici su u veoma malom broju i to kao novajlije u poslu.

Koliko smo doznali iz predaje, u Mostaru su bile naše tri stare crkve: svetog Stjepana, svetog Luke, od koje i danas postoji zvonik na kojemu je općinski sat, i crkva svetog Ante s franjevačkim samostanom kod Radobolje pod Humom. Ima zatim pod Vukodolom, na sjevernoj strani u podgrađu P o d h u m, džamija za koju misle da je bila crkva svete Ane. Ondje u blizini stari mostić i danas zovu m o s t s v e t e A n e. U obližnjem zapadnom selu Ilići bile su dvije stare crkve, jedna kod vrela B a b u n svete Ruže Viterbske, od koje i danas postoje zidovi, i služe za tursku džamiju, i druga na S m r č i n j a c i m a Gospe Sniježne koja se pretvorila u ruševine. Pravoslavni u Mostaru imaju u S u h o d o l i n i mali stari samostan i crkvu također malenu. Ali nova, koju grade već četiri godine, dosta je veli-

ka i to je pothvat velikoga troška. Neodređenog je stila. A mi katolici za sadanju službu bogoslužja imamo u residenciji oratorij i kapelicu. (Vidi opis residencije 6) i drugi javni oratorij u austrijskom vicekonzulatu. Gradimo i novu crkvu svetih apostola Petra i Pavla (Vidi njezin spomen broj VI). Ona traži da o njoj nešto progovorimo.

**Nova katolička crkva**

Crkva je na veoma pogodnom mjestu. O mjestu i njegovu stjecanju govorili smo ukratko u br. VI. Ravnica, dana katoličkom puku za crkvene potrebe, duga je 112 lakata, široka 112 lakata. Može se uvijek po volji natapati.

Površina zemlje je vrlo plodna a u nutrini zbog starih nanosa ima mnogo različita pijeska.

Na ovoj, dakle, ravnici počela se graditi naša nova crkva 7. ožujka 1866. Njezina duljina sa svetištem iznosi 52 lakta, širina 25. Kapela svetišta je duga 14 lakata, široka 13. Od istoka kapele je zvonik dug 5 lakata, širok 5. Stil crkve je korintski. Cijela duljina svete zgrade do svetišta sastoji se od tri lađe. Srednje velike i dvije pobočne manje. Kapela pak u obliku luka mora imati vlastiti svod. Vanjske lađe imaju četiri prozora dva i pol lakta visine i jedan i četvrt širine. Tako će imati i srednja lađa. Kapela ima dva prozora i jednu zvijezdu u sredini probušenu. Isto tako i svetište ima dva prozora. Crkva ima petera vrata, dvoja sa strane na pobočnim lađama, a troja na pročelju. Nad vratima su velike zvijezde.

Prošle godine za sedam neprekidnih mjeseci (pod mojim vodstvom) vanjske lađe izidane su do krova u visinu, od 10 1/2 lakata, i sav okoliš i kapele i sakristije i zvonika do iste visine. Temelji do tri lakta u zemlji leže na mreži trupaca, od tvrdoga hrasta. Sad treba da se zid srednje lađe stavi na stupove i lukove te da se mnogo izdig-



ne iznad pobočnih lađa, i zvonik da se digne do potrebne visine, te da se sve pokrije.

Međutim, dok se je rečeno napravilo, potrošeno je 11.700 forinta. Toj svoti dodala je velikodušnost turskoga cara 2.500 forinta (zajedno sa zemljištem). Ostalo je gotovo sve od milostinje, na drugom mjestu skupljene, i od Propagande iz Liona. Neka se nitko ne čudi kao da smo mnogo potrošili. I neka se ne čudi, ako dozna od mene, da je svaki kvadratni lakat zida stajao četiri i pol forinta. Jer mi pri ruci nismo ništa imali osim vode, a drugi materijal iz daleka teško pribavljen trebalo je skupo platiti. Mnogo je utrošeno, a trebat će još mnogo više utrošiti, dok se dovrši ta katedrala. Ali da ne bi komu došlo u pamet, da se traži velika svota zato što smo iz potrebe započeli veliku crkvu, a iz hvalisavosti u odveć raskošnom stilu, neka zna zasigurno: Uz solidnost i pristojnost mi smo se držali najveće skromnosti u stilu izgradnje, što je svakome jasno kad pogleda. Stoga da mognemo udovoljiti i potrebi i ljepoti bogoslužja, treba nam još veoma mnogo velikodušnih dobročinitelja.

**Katolička škola u Mostaru**

Kao što je crkva za bogoslužje tako je i škola za naobrazbu duha veoma potrebna. Gore smo rekli da je nju osnovao presvijetli Barišić. Ali budući da je školska zgrada u Vukodolu, napravljena za gradsku djecu, bila daleko, dobročinstvom francuskog cara i brigom presvijetlog biskupa Kraljevića kupljena je u samom gradu prostrana kuća za školu god. 1866. za 6.022 forinta, od kojih smo 4.500 dobili kao poklon od Francuza, a 1522. smo izdali iz svoje milostinje.

Nova kuća osim podruma i prislonjene kućice ima dvije velike sobe i četiri manje, prostranu dvoranu na prvom katu, a krov od lima. Školu pohađaju i muška i ženska djeca. Uči ih naš re-

dovnik bez ikakve određene plaće. Redovito ima oko 70 učenika. Traže da se poveća broj učitelja, da se i učenici bolje pouče i da im se broj poveća. U ovoj školi ne plaćaju ništa ni bogati ni siromašni, svima su jednako otvorena vrata. Škola zaslužuje i našu i tuđu pažnju. Ona nema nikakvih općih prihoda, niti sredstava kojima bi nabavljala knjige siromašnima.

**Svečani ulazak biskupa u Mostar**

Gradnja crkve, nabavka škole u ovom gradu, nakon toliko stoljeća nevolja, nama služi na čast a katoličkoj vjeri bez sumnje na slavu. Ali javni i svečani ulazak presvijetlog i preč. g. biskupa Anđela Kraljevića u ovaj grad 13. 6. 1865. svakako je jedinstveni traumf. Otkako su katolici pred četiri stoljeća u ovom gradu izgubili slobodu, naši apostolski vikari, biskupi, ako su kada i ulazili u ovaj grad, to su činili potajno i sasvim privatno. Stari turski fanatizam zadao je tako dubok strah u naša srca, da se nismo nadali da će ikada doći do javnog ulaska biskupova. Ali vrhovni upravitelj stvari i promjena često preko svakog ljudskog predviđanja i nade sprema velike i čudne događaje. Da si svojim očima gledao tu staru tursku strogost, i 13. lipnja njihovu blagost, bez sumnje bi rekao: ova je promjena nastala desnicom Božjom. Toga, dakle, dana vraćajući se s biskupskog posvećenja zaputi se presvijetli gospodin iz Stare Gabele uz rijeku Neretvu u glavni grad i svoje sjedište. Pratilo ga je šest svećenika, izabrano mnoštvo naroda, konjanici i pješaci, oduševljeno i veselo pjevajući i često pucajući iz pušaka. Oko dvadeset i jedan sat u Zatonu, koji je udaljen od sjedišta dva sata, vezirovi službenici, poslani radi počasti, konzuli i službenici kršćanskih sila te izabrano mnoštvo građana željno je očekivalo dolazak pastira. Kad im je on podijelio prvi blagoslov, nastavio je put dalje uz polje B i š ć e u dugom uređenom redu konjanika



i pješaka. Ususret mu je stalno dolazilo mnoštvo koje se je sve više povećavalo da ga prati. Tako, kad se je došlo na gradska vrata grada D o n j a M a h a l a nad Č e k r k o m, čekala su već tri svećenika s poredanom, u košuljice obučenom, mladeži. Tada biskup sjašivši s konja obuče biskupsko odijelo. Naprijed je išao na velikom štapu posrebreni križ, zatim svjećonoše s kadionicima, koji su se dimili, iza njih svećenik obučen u plašt, i uredi se procesija duga pola sata. Uz sveto pjevanje procesija je išla laganim korakom. Slijedio ju je biskup sve do residencije. Obred tako pobožan, svečan i neobičan privukao je bezbrojno mnoštvo naroda, bez razlike na vjeroispovijest: katolici, pravoslavci, Turci, Cigani i Židovi napunili su dupkom ulice. Svaka vrata i svaki prozor bio je pun gledalaca. Zidovi dvorišta i krovovi kuća bili su okićeni velikim mnoštvom naroda. Tom zgodom i same turske žene, zaboravivši na svoj položaj, kroz otškrinuta vrata i na otvorene prozore zadovoljavale su svoju radoznalost. U cijelom procesijskom hodu ništa se nije moglo čuti upadna; na licima svih moglo se vidjeti zanosno veselje.

Tako je procesija došla sretno do oratorija residencije. U njemu, u dvorištu i oko kuće stajalo je tako stisnuto mnoštvo naroda da se u istinu moraš čuditi. Nakon ispjevane zahvalnice i govora prvi put podijeli pastir svojim ovcama okrepu oprosta i zahvali im se na sinovskim osjećajima te im zaželi da se sretno povrate svojim kućama. Sada usporedi, dragi čitaoče, ovu ukratko opisanu svečanost s onim neugodnim slučajem koji je doživio biskup Barišić u ovom istom gradu, kad je htio osnovati residenciju. Zaniječi, ako možeš, neizmjernu razliku. Prije je biskup, i u tuđem odijelu bio i noću nesiguran među ovim građanima, neprijateljima vjere. Sada pak obučen u biskupsko odijelo siguran ide po danu i prima na svakom koraku počasti mjesto izrugivanja. Nedav-

no je trebalo tražiti daleko od ovoga grada zabitna mjesta gdje bi se mogla u strahu sveta misa slaviti, a sada i turske kuće odzvanjaju od našeg svetog pjevanja, i nitko se ne srdi.

Što se tiče vojničke opreme našega grada, u tvrđavama je uopće nema. Jedino kod vezirove i kajmekanove palače ima povišeno mjesto na kojem bi se moglo smjestiti nekoliko ratnih topova. Ima posadna milicija s neodređenim brojem vojnika i svojom, iako lakom opremom koju u slučaju potrebe prenosi živina bijednoga naroda to gotovo sve konje do smrti izmuči. Među malo ratnih topova, koji u Mostaru odavno postoje i koji su dovezeni s blagajske tvrđave, ima jedan dosta velik top s ovim natpisom: »Maksimilijan II, car zauvijek izabrani, nadvojvoda Austrije, kralj Ugarske, Češke, vojvoda Burgundije. 1564«. Taj je car vodio više ratova s Turcima, ali ne znamo u kojemu su Turci zarobili spomenuti top.

B l a g a j (mjesto blaga, ili mirna šuma, ili napokon mjesto blage klime) je bio posljednje sjedište hercegovačkih vojvoda. Od Mostara na istok dva sata na prisojnom podnožju planine Veleži i na sjevernom kraju polja Bišće. Iz podnožja navedene planine diže se strma klisura, visoka više od šest stotina rimskih stopa nad visokim izvorom rijeke B u n e. (Ona koja buni). Na toj, dakle, hridi ili na izdignutoj sa svih strana jedva pristupačnoj izvisini ima stara, još u dobrom stanju, solidna, manja utvrda s tri čatrnje. U stara vremena ova tvrđava u ravnici kod izvora branila je ugledni grad Blagaj. Sada pak Blagaj ima malo kuća i jednu džamiju. Sve do pred dvije godine Turci su držali u Blagaju ratne topove. Po tome se može zaključiti da su i Turci držali do spomenute tvrđave. Cijelo prisojno podnožje od Blagaja do Mostara ljepše je nego plodnije.

Buna izvire iz Blagaja i utječe u Neretvu, teče između juga i zapada. Ali prije utoka ima dva kamena mosta stare građe: jedan u Blagaju, a drugi u Buni, selu nazvanom po rijeci Buni, preko kojega vodi cesta za Stolac preko Gubavice. Ovaj posljednji most ima 9 lukova. Djelo je lijepo i solidno.

Uz taj most su posjedi nekadašnjeg Ali Paše Rizanbegovića. Prijeti opasnost da se svaki čas sruše dvije njegove palače i džamija koja nije davno sagrađena. Zlo stečeno, zlo će i propasti . . .

Selo Buna, iako je izloženo sjevernom vjetru, ipak je veoma plodno vinom.

Između zapadnoga kraja brežuljka Gubavice i kraja brda Trtre nalazi se vrlo uska dolina, krajnje opora, koja pruža Neretvi prolaz. Tijesni klanac ove doline zove se općenito Zaton. Stoga se može s punim pravo reći da je ovo mjesto, prije nego je Neretvi s Jasenicom i Bunom ovdje otvoren prolaz, bilo jedini razlog što je Bišće, Bijelo Polje i sva ravnica oko Mostara potapana visokim vodama.

Navedena ravnica preko pet sati duga, potopljena obilnom vodom, bila je kao duboko jezero kojim su plovile i veće lađe. To jasno svjedoče naslage glatkog riječnog pijeska svugdje u velikim gomilama i zabijeni željezni koluti u visokim stijenama oko ravnice, koji su služili za vezanje lađa. Budući da o tome ne može nitko pametan sumnjati, treba još napomenuti da je i sadanji položaj Mostara tada isto morao biti pod vodom, i da stoga sadanji grad ne spada nikako među najstarije. Ovo nas još više utvrđuje da ponovimo: Prastari narod i grad H u m s k a imali su sjedište na uzdignutom H u m u kod velikog jezera. Ništa nam ne smeta da vjerujemo, da su ruševine velike tvrđave N o v i na H u m u, koje i sada postoje, služile za obranu spomenutog grada. Ali ne znamo sigurno kada je i kako, probivši Zaton, jezero nestalo.

Dva su mišljenja ili bolje nagađanja o ovoj stvari: Prvo drži da je Neretva nakon mnogo i mnogo vremena vlastitom silom polako otvorila

sebi put kroz Zaton. Drugo drži, da je neki od grčkih careva, ili egipatski kralj Ptolomej, razbio visoku pećinu. Ali potanje pogledano mjesto ne daje nikakva znaka sječe, te mnogo ne odgovara ovoj posljednjoj predaji. Ni pećine od vrlo tvrdog kamena po kojima, i između kojih, protiče Neretva s velikom bukom, čini se, da ne odgovaraju ni prvom mišljenju. Voda samo svojom vlastitom snagom nije mogla prosjeći brdo tvrdoga kamena. Ali kako god bilo, ako su poplave u tim poljima prastare, nije ni prosjek tako nov. Sigurno znamo da su i glasoviti plemićki nadgrobni spomenici vrlo stari. Budući da se oni nalaze na sve strane u ravnicama, koje su nekada plivale, ne može se pretpostaviti da su postojali prije poplava. Sigurno je, da je prosjek star bez obzira kako je nastao.

Međutim, polje Bišće o kojem sada govorimo nagnuto je prema istoku i jugu. Dugo je dva sata i jedan sat široko. Ima oblik srca kojem je vrh kod ulaska u Mostar. Neretva ga siječe po kosoj sredini. Južni dio polja nastapa rijeka Jasenica. Bišće, bez drveća, otvoreno je jakom sjevernom vjetru tako da nekada priječi prolaz. Vrlo mali dio je prikladan za zemljoradnju, što treba žaliti, jer na zapadnom vrhu Jasenica ima vrelo koje bi moglo zgodno natapati i učiniti plodnim cijeli veliki prostor između Neretve i breželjka K o b i l o v a č e.

Selo J a s e n i c a zauzima prostor između istoimene rijeke i sjevernog podnožja brijega N i m a č k a i K o b i l o v a č a. Mjesto je vrlo plodno. R o d o č zauzima zapadni dio Bišća. U ovom selu je odličan duhan posebnoga mirisa.

I l i ć i i C i m s dražesnim brežuljcima odlikuju se proizvodnjom najbiranijeg vina. Zbog natapanja iz Radobolje računaju se kao prva predgrađa grada.

U prvome od ovih sela je mjesto S m r č e n j a k (omorikova šuma ili bolje mjesto zasađeno smrekom), na kojemu je bila crkva svete Marije od Snijega, kako donosi predaja i ruševine. U tim selima na mnogo mjesta ima plemićkih nadgrobnih spomenika, što sigurno pokazuje da su i stari uživali u ovim mjestima.

B i j e l o P o l j e, možda tako nazvano što nakon suše od pijeska sve pobijeli, i danas se na mnogim mjestima bijeli. Ovo polje, nagnuto od sjevera prema jugu, prostire se od Mostara do Selakovca.

Bijelo Polje ima oblik srpa, kojega južnu i zapadnu šupljinu siječe Neretva, a povor opasuju istočne i sjeverne planine Velež i Porim. Općenito se drži da Rimljani nisu nikada protezali svoju vlast dalje od ovoga polja. Sela oko Bijelog Polja nisu osobito plodna. Po mnogim starim grobljima, koja se nalaze oko ove ravnice, zaključio bih da su u starini imali bolju proizvodnju od sadanje.

Međutim, u Bijelom Polju imamo ove glavne ostatke starina:

U S u h o d o l u veliki željezni kolut visi iz visoke pećine. U V r a p č i ć i m a groblje zvano K r a l j e v i n e, ima mnogo veličanstvenih nadgrobnih spomenika. Nad jednim od njih se ističe kameni križ od tri lakta.

U K u t i m a se također nalazi željezni kolut i dva stara veličanstvena groblja. Livač ima malu rijeku, ruševine prostrane stare tvrđave i mnogo velikaških nadgrobnih spomenika.

P o t o c i su nazvani po maloj rijeci koja ondje izvire. U blizini te rijeke postoje ruševine stare crkve i veliki nadgrobni spomenici. Potoci uz prisojno podnožje P o r i m a imaju položaj ljepši od svih sela u Bijelom Polju. Tu su tri stare kule, od kojih jedna još nije potpuno srušena; zove se Ivan-Beg. Mišljenje je mnogih da je taj Ivan-Beg bio zet junaka Jurja, zvanoga Skender-Beg. Mnogi također misle da je to isti Ivan-Beg,

čije bi staro gospodarstvo stanovnici Crne Gore htjeli danas iz pepela izvaditi. Ima također kapelica lijepe izrade. Priča se da su neki Dalmatinci pred nekoliko godina odnijeli iz ove kapelice ispisan kamen, na kojemu je uz ostalo bila označena godina 1480. U Lišanima, selu s mnogim trajnim vrelima, nalazi se mnogo veličanstvenih nadgrobnih spomenika na kojima ima grbova potomaka kraljevske obitelji. Može se ondje vidjeti stari kameni nadgrobni križ visok do tri lakta. Prigrađani broje mnogo starih nadgrobnih spomenika. U katoličkom groblju pokazuju mještani dosta star grob nekog nepoznatog franjevca koji se udušio u Neretvi dok je putovao iz Konjica.

Čitluk gotovo s protivne strane utoka rijeke Drežnice u Neretvu ima ruševine tvrđave, crkve i više zgrada.

Među mnogim ukrasnim nadgrobnim kamenjem ima nekih koje je zanimljivo pogledati.

Grabovica je selo smješteno četiri sata uz Neretvu najudaljenije je od glavnog grada. Nema gotovo nikakvih starina. Ima veoma jako vrelo zvano Crnovrilo koje i u ljetno doba baca vodu do tri lakta u vis.

U Vojnu, i između Vojna i Raštana, nalaze se glasoviti željezni koluti, u visokoj pećini učvršćeni olovom. Ispod istoga sela od Neretve prema Ilićima na široko se prostire ugalj.

Ovdje u Neretvi ima osobit kanal zvani Skakala. U ravnici, malo nagetoj prema jugu, Neretva je između dvije hridine koje su jedva lakat razmaknute na 150 koraka dužine iskopala tako duboko korito da joj može osim u izvanrednim poplavama primiti svu vodu, iako je velika rijeka. Tako svatko može po suhom prijeći s jedne pećine na drugu. Ovdje u blizini ima stara okrugla kula opkoljena velikim dvostrukim zidom za prijelaz preko stuba, napravljenih poput puža.



Prošle godine je ova kula popravljena i služi za spremište zapaljivoga praha. Ranije je služila za zaštitu da se ne bi kojemu neprijatelju otvorio slobodan prolaz preko Skakala.

Žrvanj je mali ručni mlin. Često se upotrebljava u privatnim kućama u Hercegovini. Kamenje za žrvnjeve kao i za veće mlinove nalazi se u Žrvovnjači više Cima.

Župa Mostar, kako je na drugom mjestu rečeno, od starine bila je za župom Gradac. Mostar je odijeljen od Graca 1849. Od toga vremena ima i matice.

Mjesta pak koja služi ovaj župnik ovako se odnose prema matici. Od istoka: selo Gnojnice i gradić Blagaj, od juga: Buna, Jasenica i Rodoč, od zapada: Miljkovići, Ilići, Cim, Galac, Sovići. Između sjevera i zapada te između istoka i sjevera su sva druga sela koja pokazuje pregled stanja duša. Župa Mostar graniči na istoku sa župom trebinjske biskupije Stolac (sjedište joj je Dubrava); na jugu s Gradnićima u Brotnju, na zapadu sa župom Ljuti Dolac u Blatu i Gradac, na sjeveru s Konjicom-Zaslivlje.

**Stanje duša župe Mostar**

P. o. Ante Luburić, župnik
P. o. Pavao Petrović, pomoćnik
P. o. Ante Karačić, učitelj u školi i konzularni kapelan.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Mostar grad | 398 | 1715 | 0 |
| Blagaj gradić | 5 | 20 | 2 sata |
| Buna | 13 | 65 | 2 |
| Bakšim | 9 | 68 | 1/2 |
| Bučić | 4 | 30 | |
| Borčine | 2 | 7 | 1 1/2 |
| Cim | 31 | 240 | 1 1/2 |
| Čitluk | 4 | 20 | 6 |
| Dračevo | 4 | 17 | 7 1/2 |

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Grabovica | 9 | 43 | 8 |
| Gornja Sela | 2 | 6 | 6 |
| Orlac | 3 | 19 | 3 |
| Gnojnice | 20 | 80 | 1 1/2 |
| Jasenica | 33 | 221 | 1 1/2 |
| Jasenjani | 8 | 55 | 6 |
| Ilići | 20 | 184 | 1 |
| Galac | 4 | 51 | 2 |
| Kuti | 2 | 9 | 3 |
| Livač | 3 | 21 | 2 |
| Lišani | 1 | 17 | 2 |
| Miljkovići | 5 | 35 | 1 |
| Potoci | 22 | 125 | 2 1/2 |
| Podgorani | 3 | 15 | 2 1/2 |
| Planinica | 15 | 85 | 2 |
| Prigrađani | 1 | 8 | 3 |
| Ravni | 3 | 41 | 4 |
| Ričina | 4 | 7 | 4 |
| Rodoč | 37 | 221 | 1 |
| Raška Gora | 1 | 10 | 3 |
| Raštani | 7 | 51 | 1 1/2 |
| Suhido | 1 | 17 | 1 1/2 |
| Sovići | 16 | 157 | 2 |
| Vrapčići | 10 | 83 | 2 |
| Vojno | 5 | 43 | 2 |
| Vihovići | 4 | 16 | 1 |
| Zalik | 4 | 41 | 1 |
| 36 | 713 | 3843 | 91 |

Ova župa je od Bune do Grabovice duga 10 sati, široka od Galca do Zalika dva sata.

Katoličkih groblja djelomično ograđenih i koja imaju kapelice, te djelomično neograđenih ima 22; uz to više drugih zastarjelih. Opet ponavljam, na drugom mjestu izneseno mišljenje, da je nemoguće izvijestiti o nekatolicima koji su s nama pomiješani, bilo to u gradu bilo u mnogim selima u kojima nema nitko od naših da nam i potajno javi o stanovnicima druge vjeroispovijesti.

Ovdje u gradu ne žaleći truda jedva smo, i kao potajno, mogli donijeti približnu statistiku. Ne samo naši Turci, nego i drugi, boluju od bolesnih sumnja. Stoga u ovom pregledu donosim statistiku, ne kakvu bih htio nego kakvu mogu:



| Filijalna sela: | Obitelji turske: | pravoslavne: | ciganske: | židovske: |
|---|---|---|---|---|
| Mostar | 2.200 | 500 | 120 | 18 |
| Blagaj | 72 | 10 | | |
| Buna | 6 | 11 | | |
| Bakšim | 0 | 6 | | |
| Borčine | 6 | 6 | | |
| Cim | 2 | 0 | | |
| Grabovica | 7 | 0 | | |
| Gnojnice | 0 | 10 | | |
| Jasenica | 6 | 0 | | |
| Jasenjani | 6 | 7 | | |
| Ilići | 15 | 6 | | |
| Kuti | 5 | 6 | | |
| Livač | 3 | 6 | | |
| Lišani | 5 | 1 | | |
| Miljkovići | 7 | 0 | | |
| Potoci | 2 | 30 | Ovdje imaju novu crkvu | |
| Podgorani | 15 | 15 | Ovdje imaju novu crkvu | |
| Planinica | 0 | 3 | | |
| Podgrađani | 12 | 20 | | |
| Ravni | 6 | 9 | | |
| Rodoč | 3 | 0 | | |
| Raštani | 2 | 8 | | |
| Suhido | 6 | 15 | | |
| Sovići | 0 | 6 | | |
| Vrapčići | 6 | 2 | | |
| Vojno | 4 | 3 | | |
| Zalik | 3 | 4 | | |
| Podvelež | 140 | 0 | | |
| Zemlje | 0 | 25 | | |
| Dolac | 3 | 0 | | |
| Baćevići | 0 | 18 | | |
| Kozica | 7 | 0 | | |
| | 2.549 | 727 | 120 | 18 |

U našem gradu osim vjernika i službenika ima mnogo sluga i sluškinja svake vjeroispovijesti, kojih broj se ne može znati. Isto tako ima vrlo mnogo stranih obrtnika, kojih broj također ne znamo. Grad je zaista mnogo brojniji nego što pruža priložena statistika.

**Opaska prevodioca:** Na str. 96 izraženo mišljenje protivi se danas sigurno dokazanoj istini, da je mostarski stari most sagradio turski arhitekt Hajrudin, godine 1566.

VIII

## KONJIC

**Župa sv. Ivana Krstitelja**

Odijeljena je od svoje matice Podhum g. 1839. i od te godine ima i matice. Zove se mjesna kapelanija u Zaslivlju. Tu su neki katolici dali besplatno zemljište nastojanjem o. Mije Kobače, koji je ondje sagradio dosta prostranu kuću, iako iznutra neekonomično podijeljenu. Ali, premda je ta kuća u ono vrijeme morala biti sagrađena i na kraju župe i na teško pristupnom mjestu, prošle godine kupljeno je u Konjicu zemljište i kuća od nekog Turčina milostinjom drugdje skupljenom za 1.206 forinti. Tamo sada želimo prenijeti župsku kuću iz mnogo razloga.

Konjic je za vrijeme bosanskih kraljeva bio znamenit grad, te je u njemu držana i skupština kraljevstva. Ali ni među turskim posjedima ne zauzimlje neugledno mjesto. U Konjicu je i mudirat i kadijin sud. Konjic je gotovo sa svih strana opkoljen brežuljcima, proteže se na malom prostoru pokraj dubokog korita Neretve, koja dijeli grad po duljinskoj polovini od istoka prema zapadu. Za promet građana i za prijelaz javnog puta iz Bosne u Hercegovinu služi elegantan solidni most u sredini grada, za koga smo čuli da ga je sagradio u X stoljeću dalmatinski kralj Falimir, premda bi Turci htjeli sebi pripisati to lijepo djelo. Tako u Konjicu nema ništa od starine osim mosta, i uzalud ćeš ondje tražiti štogod veličanstveno. U Konjicu su četiri džamije. Kažu, da su sve sagrađene na zemljištu gdje su ranije bile crkve. Postoje ruševine crkve sv. Ilije, na Musali svete Katarine i crkve sv. Ivana i našeg samostana, o kojemu smo na drugom mjestu govorili. Prema civilnoj diobi Hercegovine i Bosne iz godine 1832. granica je od juga spomenuti most, tako da se građani s ovu stranu Neretve smatraju Hercegovcima, a s onu Bosancima. Ali crkvena dioba ne drži se te granice. Kao kod Mostara tako i ovdje mi imamo nekoliko sela preko Neretve, kako ćemo to naznačiti na svom mjestu. Da nešto općenito nabacim o ovoj župi. Ona je sigurno po pučanstvu jedna od manjih, u službi pak teža od najmučnijih. U cijeloj, naime, njezinoj topografskoj prostranosti nigdje nema ni najmanje ravnice. Sastoji se od samih brežuljaka i uskih dolina. Kamo god pođeš, stalno ti se treba penjati i silaziti. Možeš misliti, kolika je pogibao života, osobito zimi. Međutim, ta brda, bregovi i doline općenito obiluju masnim glinenim zemljištem, šumama i livadama i gotovo bezbrojnim vrlo zdravim izvorima. Tako su ta mjesta s tako raznolikim zelenim brežuljcima vrlo ugodna za pogled. Tlo je ove župe, s obzirom na prirodu klime, veoma plodno. Trešnje odlične kakvoće, kruške, jabuke različita vrlo ugodna mirisa, orasi, zatim šljive zvane galske, i napokon grožđe, od velike su koristi i naslade stanovnicima. Ovo je još jedina naša župa koja obiluje velikim šumama. Ona ima mnogo pašnjaka i ravnica.

Što se pak tiče vjere, ni u jednoj župi naše Misije nisu tako brojna sela u kojima nema ni jednoga katolika kao u ovoj. U tim mjestima Turci i pravoslavce brojem nadvisuju. Međutim, to treba pripisati sreći, jer muslimani ovoga kraja vrlo malo boluju od svog vjerskoga fanatizma i, živeći u skladu s našim katolicima, poštuju uvelike našega svećenika misionara. To isto se može reći o pravoslavcima. Čini se da ove obje osobitosti dolaze odatle što nije dragovoljno, nego prisilno, unesena protukatolička vjera među one brđane.

Granice ove župe osobito od istoka prema zapadu vrlo su prostrane. Nevesinje, naime, i župa Dubrave su njezini susjedi, od juga župa Mostar, Gradac i Rakitno, od zapada Podhum, od sjevera

Kreševo i Sarajevo. U granicama ove župe ima mnogo starih tvrđava, mnogo nadgrobnih spomenika, pa i plemićkih, i nekoliko ruševina crkava.

Tako u: Glogošnici K a u r s k o g r o b l j e ima mnogo nadgrobnih spomenika. Nasuprot preko rijeke B i j e l a na brdu se ističu ruševine tvrđave. U turskom selu Z a v n a m a bila je tvrđava. U L u g u, također turskom selu, ima i tvrđava i plemićkih nadgrobnih spomenika. P o k r o j s k o, naseljeno samim Turcima, pouzdano ima odlične željezne rude. Isto tako i susjedno D o b r i g o š ć e koje ima i staru tvrđavu s veličanstvenim nadgrobnim spomenicima.

O s t r o ž a c, napučen Turcima i pravoslavcima, ima velikih nadgrobnih spomenika i džamiju, nekada posvećenu svetom Iliji proroku. U R i b i č i ć i m a i R a d e š i n a m a bile su tvrđave i sada ima veličanstvenih nadgrobnih spomenika i ruševina jedne crkve. Č e l e b i ć i imaju ruševine triju tvrđava i novu pravoslavnu crkvu. Nad velikim vratima crkve nalazi se kip od lijepoga kamena koji predstavlja neodređenoga sveca. Budući da je bio izrađen u latinskom stilu, pravoslavci (inače i nevješti) htijući mu dati istočni oblik, nepodesnom spravom su ga izgrdili. Spomenuti kip je za vrijeme o. Mije Kobače iskopan iz zemlje kod kuće nekoga H a ć i m a A r n a u t o v i ć a, pravoslavca. Čim su ga po nagovoru Kobače počeli štovati, iskusili su čudotvornu njegovu moć za bolesti životinja, i sada je doživljuju. Nažalost, neka latinska slova kod nogu ovoga kipa nemaju značenja.

O r a h o v i c a, mjesto sukoba (1849.) između mostarskih Turaka i vojnika Omer-Paše, ima na dva mjesta stara plemićka groblja. T u r i j a obiluje željeznom rudačom. B i j e l a je imala nekada dvije tvrđave. Ima rijeku istoga imena, veoma podesnu za natapanje i mlinice.

Postoji (manje vjerojatna) predaja da je u Rakovu Lazu u Bijeloj, car Dioklecijan imao obor divljih životinja. Stanovnici drže, da su neke od mnogih ruševina koje se tu nalaze, bile crkve. Od isklesanoga kamenja koje je nekada bilo u zgradama u Bijeloj, općenito drže da je izgrađen most. Brda, koja sa svih strana okružuju Bijelu, obiluju šumskim životinjama, željeznom rudačom i zlatom u mjestu Z v o l. B o r c i imaju malo starih nadgrobnih spomenika i tvrđavu (sada Adžovića), za koju Turci kažu da je bila i za vrijeme bosanskoga kralja. Ovdje ima svratište za putnike i mnogo naslaga ugljena. Tu i u susjednoj K u l i (početkom 1850.) pali su poraženi mostarski Turci, kad su se htjeli boriti protiv oružanih snaga Omer Paše. C i k o v o, malo selo na istok od K u l e, ima malo starih nadgrobnih spomenika. Dalje pokraj Neretve dolazi B a k t i j a n s k o polje s ruševinama, zvanim Crkvine. G l a v a t i č e v o je poznato mjesto po obilnom lovu ribe zvane glavatice i po lijepom starom mostu na Neretvi te po džamiji. L a đ a n i c a je selo uz rijeku Krupac i L a đ a n i c u. U daljnjem hodu prema istoku uz Neretvu u G o r i č k o j g l a v i c i nalaze se ruševine crkve i veličanstveni nadgrobni spomenici. Pola sata dalje dolazi drugo staro glasovito groblje u mjestu zvanom Biskupija; na tom mjestu jedna stršeća hrid zove se općenito B i s k u p. Stanovnici muslimani pričaju da se to mjesto ne zove uzalud Biskup, jer je tu biskup imao boravište i sjemenište. D u ž a n i imaju ruševine crkve i nekoliko plemićkih nadgrobnih spomenika.

R i b a r i još i danas čuvaju uspomenu plemenite obitelji K o m i n o v i ć i ruševine tamošnje tvrđave zovu Komin.

K a š i ć, gdje se je nekada čistila srebrena ruda, ima ruševine tvrđave Š i b e n i k, po ljudima iz Šibenika u Dalmaciji koji su tu radili o rudi. Tu su blizu D ž e p i, više sati duga pustinja i plodna ispaša. Obiluje mnogim špiljam i pećinama, u kojima su vrlo često nastanjene pčele. Drži se, da se u Džepima, od rijeke P o d v e l e do potoka Z v i j e z d e, nalazi zlatna ruda s bijelom zemljom.

P r o p l o v. Ovdje je voda ogromnom snagom presjekla veliki brijeg po sredini i otvorila sebi put da slobodno teče. Od pećine K o r n j a č a prema Špiljanima na uzvišenoj hridi nalaze se ruševine tvrđave G a l a t.

Kornjača je civilna granica između hercegovačkog i bosanskoga vezirstva. U D u b o č a n i m a je obitelj H e l e ž nedavno prigrlila muslimanstvo. To je posljednja obitelj koja je pristajala uz zabludu B o g u m i l a.

Slijede sela sadašnje bosanske građanske vlasti, a hercegovačkog apostolskog vikarijata.

Š p i l j a n i imaju na tri mjesta ruševine tvrđava, nadgrobnih spomenika velikaša na više mjesta, ali na dva mjesta posebno veličanstvene. I Špiljani imaju željezne rudače.

O v č a r i, novo selo napučeno katolicima, od starina nemaju ništa, osim ruševina tvrđave T r e š n j o v a c. V r b l j a n i, T a š a n i, K a n j i n a imali su tvrđave. U ovoj poslednjoj ima još mnogo zidina na vrlo visokom vrhu hridi pod brdom Prešljica. Zidine pobuđuju divljenje. U tom selu ima i mnogo veličanstvenih nadgrobnih spomenika.



O m o l j e. Pričaju da je u ovome selu neka pobožna, sirotna djevojka Katarina sagradila crkvu (koje ruševine i sada postoje). Opis tog djela na kamenu iznad glavnih vrata nedavno je propao. Mjesto gdje je bila crkva danas se zove B r e b e r. Stanovnici drže, da je to došlo od turskoga b r e, što znači h e j, kojim su se češće služili dok su ondje mučili nekog biskupa i drugove. R e p o v c i se zovu po staroj kršćanskoj obitelji R e p o v a c, koja je prigrlila tursku sektu. I danas su gospodari mjesta B e z i R e p o v i ć i. Ima i ovdje nekoliko plemićkih nadgrobnih spomenika. D o n j e S e l o broji nekoliko veličanstvenih nadgrobnih spomenika. Idući od ovoga sela prema slijedećem, kada dođeš nasuprot O r a h o v i č k o m p o l j u, s obje strane Neretve naći ćeš mnogo izvora vrlo slane vode.

P o k o j i š t e se zove tako zato što je ovdje plemenita obitelj O s t o j i ć preko ljeta imala svoje odmaralište. U svojoj okolini ima dva mala jezera koja obiluju lastama. Ima i velikaških grobova.

D b a r (hercegovački civilni okrug) je imao dvije tvrđave i crkvu; to se mjesto i danas zove Crkva. Na planini T i s o v i c i (koja je ljeti zbog paše sama nastanjena) u naše vrijeme nađeno je crkveno zvono, teško oko 40 libra. Govore da je ondje bila crkva od koje nije mnogo udaljeno nekoliko plemićkih nadgrobnih spomenika.

U predjelu suprotno od K o s o r a i K o n j i c a uz rijeku T e š a n i c u ima mjesto danas zvano Z l a t a r. Prema predaji ondje se kriju obilni majdani zlata.

Z a s l i v l j e i T u r i j a imaju samo starih grobova, nijedne tvrđave niti spomena kakve crkve. Ne sumnjam da su ta sela kasnije napučena.

Mjesto vinograda tih sela općenito se zove Vitan, možda od latinske riječi vitis (loza).

Napokon položaj sela ove župe prema gradu Konjicu: Glavnija sela Špiljani i Župa sa svojim područjima su sa istoka. Bijela, Turija, Borci i Zaslivlje s juga. Ostala su prema zapadu. Od Boraka oko jedan sat prema jugu uz javni put nalazi se J e z e r o. Iako nije veliko, ipak je jedno od većih u Hercegovini. Uvijek daje vode jednoj srednjoj rijeci.

**Stanje duša župe Konjic**

P. o. Mijo Rozić, župnik.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Konjic grad, matica | 7 | 35 | 0 |
| Zaslivlje | 27 | 159 | 1 sat |
| Orahovica | 18 | 121 | 1 |
| Čelebići | 5 | 29 | 1 1/2 |
| Dbar | 1 | 11 | 2 1/2 |
| Radešine | 14 | 99 | 3 |
| Glogošnica | 5 | 31 | 6 |
| Zabrđe | 20 | 146 | 3 |
| Turija | 24 | 215 | 1 |
| Bijela | 22 | 144 | 1 |
| Župa | 6 | 42 | 8 |
| Pokojište | 3 | 19 | 2 1/2 |
| Donje Selo | 5 | 36 | 1 |
| Omolje | 13 | 89 | 1 1/2 |
| Ovčari | 8 | 65 | 1 |
| Repovci | 8 | 59 | 2 |
| Špiljani | 11 | 69 | 2 |
| Dubravice | 4 | 22 | 4 1/2 |
| 18 | 201 | 1391 | 42 1/2 |



Ova župa je duga 16 sati, do onih mjesta u kojima se nalazi imalo katolika. Ali do topografskih granica župe prema diobi kotara Konjic i Nevesinje dulja je od 20 sati. Široka je do 8 sati.

Samo su dva ograđena groblja koja imaju kapelice. Deset ih je bez ograde.

I u gradu Konjicu sigurno ima zbog službe više katolika nego što je stavljeno.

Pregled turskih i pravoslavnih obitelji koje postoje u konjičkoj župi

| | O b i t e l j i: | |
|---|---|---|
| Sela: | Turske: | Pravoslavne: |
| Konjic | 180 | |
| Orahovica | 10 | |
| Čelebići | 18 | |
| Dbar | 15 | |
| Radešine | 3 | |
| Glogošnica | 15 | |
| Turija | 2 | |
| Bijela | 7 | |
| Župa | 140 | |
| Ovčari | — | |
| Repovci | — | |
| Špiljani | — | |
| Dubravice | — | |
| Vrh | 7 | |
| Lug | 20 | |
| Čare | 11 | |
| Poprasko | 6 | 6 |
| Ravno | 8 | |
| Krstac | 6 | 12 |
| Dobrigošće | 9 | 7 |
| Oštrožac | 11 | |
| Ribići | 8 | |
| Bijelimići | 300 | |
| | 776 | 25 |

IX

## RAKITNO

**Župa sv. Ivana Nepomuka**

Ova kapelanija je sve do god. 1846. bila dio župe Seonica. Tada je odijeljena i od te godine ima i matice. Prijašnja kuća je bila u Vrpolju. Sadanja kućica u Poklečanima napravljena je troškovima samostana Široki Brijeg uz pomoć naroda god. 1855.

Graniči s istoka s Gracom, s juga sa Širokim Brijegom i Posušjem, sa zapada sa Seonicom, sa sjevera s Triještanima u Rami i Konjicom.

Rakitsko polje je pravo polje, lako nagnuto prema istoku. Dugo je dva a široko jedan sat. Sa sjeverne strane ima visoko brdo Štitar, a od istoka, juga i zapada okruženo je manjim brdima. Ravnica se odlikuje i plodonošću i ljepotom. Ima samo jednu manju rijeku Rakitnicu, koja služi za mlinice i natapanje. Ima sada i riba, koje je nedavno ubacio u rijeku o. Pavo Milićević. Rakitno i Rakitnica (mjesto, vrbama zasađeno) nose ime možda od velikog obilja vrbe (rakite). Rakitno ima prednost pred mnogim mjestima u Hercegovini u odličnu sijenu, žitaricama i u mnoštvu stoke i pčelama.

Na početku našeg stoljeća neki nevaljali stanovnici Rakitna odveli su u šumu nevinu skupinu Cigana (kako su oni držali; a mislim bili su Cincari, nepoznate vjere), i tamo ih na strašan način pobili. Od tada je Rakitno bilo kroz mnogo godina pod udarom oluje i grada, dok nisu stanovnici dali nekoliko misa za pokojne.

Među ostacima starina u Rakitnu se nalaze ruševine dviju crkava: Desnjovača u Sutini, nepoznatoga sveca, i u Vrpolju svetog Marka evanđeliste. Imalo je tvrđavu u Sutini. Po ruševinama se da zaključiti da je druga vrlo znamenita tvrđava bila u Vrpolju. Treću je imalo prema Tribistovu. Mnoštvo plemićkih nadgrobnih spomenika s njihovim grbovima nalazi se u Sutini, Koritima, Desnjovači, Poklečanima i u Vrpolju na dva mjesta. Na drugom mjestu sam spomenuo da Rakitno ima oštriju brdsku klimu. To isto treba reći i o župama koje slijede.

**Stanje duša župe Rakitno**

P. o. Rafo Radoš, župnik

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Poklečani | 38 | 468 | 0 |
| Sutina | 61 | 462 | 1/2 |
| Vrpolje | 53 | 373 | 1 |
| Drežnica | 20 | 163 | 5 sati |
| 4 | 172 | 1466 | 6 1/2 |

Ova župa od Drežnice do Sutine duga je 7, a široka od Vrpolja do dna Sutine 3 sata.

Ova župa ima u samoj Drežnici 78 turskih obitelji koje s njima žive, ali katolicima nisu neprijateljske. U Drežnici još postoje zidovi crkve blažene Djevice Marije. Ondje su i ruševine palače kneza Petrilja i tvrđave s njegovim imenom, danas zvane grad Petrilj. Drežnica leži u strašnoj udubini sa svih strana opkoljena visokim brdima s izuzetkom uskog korita kojim teče rijeka. Između brda i rijeke ima malo ravnice. Ravnica je međutim vrlo plodna svim ratarskim proizvodima, što više grožđem i smokvama.

Zemlje je malo ali je rodna i, s obzirom na mjesto, hrani mnogo naroda.

Silazak u Drežnicu je sa svih strana ne samo strmenit, nego i opasan. Treba puna dva sata da

se siđe, više puzeći nego idući. U zimsko vrijeme, zbog snijega na brdima, silazak je nemoguć.

Brda i pećine oko Drežnice obiluju šumskim životinjama, a i divljim zvijerima, koje stanovnicima nekad koriste a nekad i škode.

Stanovnici Drežnice branjeni prirodnom utvrdom brda, opirali su se dugo navali muslimana. Kad su napokon morali pasti i primiti tursku vjeru, svaki je to učinio pod uvjetom da ostane gospodar svoga imanja i kao junaci da budu oslobođeni od svih davanja. U slučaju potrebe morali su o svom trošku prihvatiti oružje. K tomu su Drežnjaci u svojim brdima uhvatili sokola rijetke ljepote i poslali na dar Sultanu. Tada su od njega dobili novu povlasticu da ubuduće ne daju nikakve javne dažbine. Ova povlastica trajala je do vlade Ali Paše Rizvanbegovića, za njegova vezirstva je propala. Tako je njihov položaj izjednačen s položajem drugih u Hercegovini. U mjestu, kako rekosmo, vrlo plodnom ali teško pristupnom, nije se čuditi što nema vrijednijih spomenika starih plemića.

## X

## SEONICA U DUVNU

**Župa Marijina Uznesenja**

Sadanja župska kuća u Seonici, dok je bila u Bukovici, bila je zlostavljana mnogim i stalnim turskim progonima i utjerivanjima. God.1806. prenio ju je u Seonicu o. Mijo Čuić, i tu na turskom zemljištu i sada postoji. Nakon nesretnoga požara g. 1825. bila je obnovljena.

Sadanja kuća ima nad podrumom jedan kat s osam soba s obje strane i nutarnju kapelicu s prislonjenom kuhinjom pod istim slamnatim krovom. Kuća je i dalje izložena pogibelji požara.



Njezina nutarnja razdioba je dobra. U njoj je pokojni biskup Barišić nakon diobe boravio prvih pet godina. Sigurno znamo, da je u Duvnu bila ne samo župa nego i prastara biskupija. Ali, gdje je župa prije Bukovice imala svoje sjedište, ne znamo.

Međutim, prije nego iznesemo pojedinosti o ovoj župi, treba nešto općenito reći o Duvnu i o pojedinim njegovim mjestima. Sada se nalazimo u predjelu Duvna. Pod tim imenom obuhvataju se točno tri župe: Seonica, Županjac i Šuica.

Današnje Duvno uzeto u tom opsegu bilo je od najstarijih vremena slavno i u svakom smislu moćno. Povijesne isprave ne dopuštaju da itko od vještaka posumnja da su D e l m i n i, D a l m i n i, Dalmae, D a l m a i slična imena prastarog grada, poslije nazvanog D u v n a ili D u v n o, toliko odlični, da je ono bilo znameniti glavni grad čitave Dalmacije i njoj trajno ime ostavilo. Nije to mala slava. Ali ništa nije potpuno slavno, ako nije i vječno. Tako nije ni plemeniti gospodar, grad Duvno, koji je vrlo dugo junački se boreći utkao slavne vijence pobjeda i Rimljanima zadavao strah svojim imenom. Ipak dođe vrijeme, kad se obori grad junaštva. Pade, ne toliko svladan tuđom silom koliko svojim pobjedama pritisnut, i padajući tako se razbio da se jedva može raspoznati mjesto gdje je nekad bio. Slava je Scipiona Nazike, ako je to slava, da je od velikoga i slavnoga Duvna učinio mali grad. Vrlo je čudnovato da je od toga starog i velikog grada, koji je vatrom i željezom pretvoren u ruševine, ostalo malo ruševina. Jer osim nekih utvrda (o kojima napose niže) nemaš gotovo ništa što bi odavalo mjesto velikoga grada.

Vjerujemo da je Duvno sigurno bilo veliki grad, a malo ostataka ima. Što nam onda preostaje nego da zaključimo da su kuće velikoga Delminija bile ponajviše od drveta. Od drveta su bili i zidovi, te tako poslije požara nije skoro ništa

ostalo. U toj pretpostavci utvrđuju nas dvije stvari, prvo što na vrh duvanjskoga polja ima mnogo ugljena i spržene zemlje na sve strane. Drži se, da je tu bio Delminium. Drugo, i danas (možda po starom običaju) Duvnjaci i njihovi susjedi, i gdje nema potrebe, vole praviti zidove kuća od drvenih stupaca. Inače, kad su ostale dosta obilne ruševine od kamenih utvrda u Duvnu poslije poraza, ostale bi i od grada da je bio od kamena.

I tako je sav stari sjaj staroga Duvna danas samo u pepelu.

Uostalom, posebne odlike ovoga kraja možeš čitati kod slavnog Farlatija.

Današnjem nazivu Duvno daju se razna etimološka značenja.

1. Duvno: o promijenjeno u u moralo je biti Đovno, t. j., mjesto odato pobožnosti.

2. Duhovno: mjesto koje rađa smione, jake.

3. Duvno od uobičajene riječi dunut t. j. snažno i s naprezanjem puhnuti. Stoga Duvno bi značilo mjesto gdje vjetrovi snažno duhaju.

Ni najmanje ne sumnjam da su dva prva tumačenja Duvnjacima strana. Činjenica je da treće potpuno odgovara Duvnu. U Duvnu, naime, potpuno ogoljelom, u polju kao i u susjednim brdima i bregovima, običaje takav vjetar duhati da je u čitavoj Hercegovini prešlo u poslovicu: »Kako je dunulo kô na Duvnu«. U Duvnu vjetar nanosi snijeg te vrlo često čini put opasnim a katkada i neprolaznim. Vjetar također struže i zemlju, skuplja pijesak i diže ga u visoke stupove, te uzrokuje veliku štetu i najveće neprilike. Stoga druga narodna poslovica: »Duvno, zlatno guvno«. nema, doista, danas mjesta. Ako bi Duvnjaci htjeli da im stara poslovica postane istinita, morali bi se dati živo na sijanje i sadnju drveća. Inače će biti: Duvno, golo guvno, zbog vjetra, povećanog leda i umanjenih kasnih kiša. Stoga bi bolje bilo dizati buduće stanje Duvna, nego po pepelu tražiti njegovu prošlu slavu.



Ali da već nešto o toj okolici ispripovjedimo.

Duvanjsko polje, s dosta oštrom klimom, između sjeveroistoka i sjeverozapada dugo je četiri sata, a najveća širina mu iznosi sat i pol.

Zapadni dio, lako nagnut prema istočnome, zemljište je sadanjega grada Županjca. Drži se, da je i prije tu bio glavni grad cijelog kraja. Taj je dio i ljepši i plodniji od istočnog. Opisana ravnica je sa svih strana opkoljena vijencem brežuljaka, višim sa sjevera, među kojima je najviši Lib.

Mišljenje je stanovnika da je to polje nekada bilo pod vodom. Drže da to najviše potvrđuju neki željezni koluti, nađeni zabijeni u pećine brežuljaka, da se mogu za njih privezati lađe. Čini se, da se to tradicionalno mišljenje potvrđuje i tim što doista stari posebno plodnost Duvna bez natapanja ni najmanje ne bi mogli opjevati. Pobija se ovo mišljenje tim, što Duvno sada nema nikakve rijeke, koja bi davala dovoljno vode za natapanje. Ovaj prigovor Duvnjaci otklanjaju drugom predajom: Veće izvore zatvorili su neprijatelji, i to volovskim kožama. Da li to više sliči bajki ili istini, sami neka prosude. Drugi pak možda istinitije pričaju da je nakon nekoga strašnoga potresa rijeka u vrhu Duvna odjednom potpuno nestala. Međutim Duvno, iako brdski predio, sa svojom prostranom ravnicom posutom različitim brežuljcima, vrlo je ugodno za pogled. Današnja ljepota bez sumnje mu nadvisuje plodnost.

Glavni proizvodi u Duvnu su žitarice, izvrsno sijeno i uzgoj krupne stoke. Duvnjaci su manje zabrinuti za obradu njiva i vrtova. Ne drže mnogo do toga, kako su priredili zemlju za sjetvu, nego koliko će sjemena posijati u neuređenu zemlju. Kamo sreće da ne bude slično hvalisanje i mnogih drugih naših sunarodnjaka!!! Istom u naše vrijeme uspjeli su redovnici i vlast uvesti u Duvno krumpir i kukuruz.

A sada pogledajmo prvu župu od istoka u Duvnu, Seonicu. Ona od istoka graniči s Rakitnom, od juga s Roškim Poljem, od zapada sa Županjcom, od sjevera s Ramom. Selo Crvenice ostaje na istoku od Seonice; Kovači, Omerovići, Cebara, Brišnik, Tomići, Mrkodo, Bukovica, Bučići na jugu. Omolje, Kongora, Borčani, Lipa i Mandino selo zauzimaju zapadnu i sjevernu stranu.

Seonica ima znamenito vrelo Alibegovac i ruševine dviju turskih džamija.

Crvenice imaju malu rijeku Miljacku i ruševine nepoznate crkve, koja je bila zaštićena jednom od većih tvrđava, Skenderijom. Između brda Jarma i Oštrca vodi stari put, uklesan u tvrdi kamen, do pet stotina koraka, gdje se nalazi izvrstan nepresušni izvor. Kod tvrđave ima velika stara čatrnja, u kojoj je pred nekoliko godina neki pastir našao osrednju sandalu i srebrni novac koji je prodao u Imotskom. Oko tvrđave razasuti su bezbrojni pučki grobovi. To su grobovi vojnika koje su pobili Rimljani, kako veli predaja. Ima mnogo i plemićkih grobova u Crvenicama.

Bučići imaju ruševine crkve sv. Ilije, kojoj je, čini se, pripadalo toliko zemljište koliko danas može biti dosta za četiri brojne obitelji seljaka. Cijelo to zemljište zove se Crkvine. Ima i ovdje plemićkih nadgrobnih spomenika.

Bukovica, mjesto gdje se sada nalazi malo Bagarića vrelo. Stanovnici vole pričati da je davno odavle tekla rijeka, koja je natapala Duvno i ponirala u Četini.

Ančići, selo nastanjeno od prastare obitelji Ančić, koji ga nastanjuju i sada nakon što su im Turci oduzeli zemlju. Imali su crkvu Ognjene Marije, tj. sv. Marije Magdalene koja je izgarala od velike i duševne i tjelesne vatre. Da je bila crkva sv. Magdalene, razabirem iz ovoga: Mi u direktoriju oficija imamo dvije uzastopne svetkovine (nekada obje zapovjedne) sv. Ilije i Marije Magdalene. Pretpostavivši to, evo kako su i mene moji zemljaci pitali: »Sv. Ilija i Ognjena Marija, od ovih svetaca, oče, koji je žešći?«

Mrkodo je imao dvije crkve u svom području: Jednu sv. Praksede (pučki nazvanu sv. Oprlija), drugu sv. Petra apostola. Ovoj su dodijelili mnogo zemljišta. Sve ono, naime, što danas posjeduju u Brišniku i Cebari tri turska bega i Kapetan od Ljubuškoga Teskeredžić i Hadžialibeg od Travnika, koji također ona zemljišta označuju kao Crkvine. To je mjesto imalo dosta prostranu tvrđavu.

U Ančićima (koje smo malo prije spomenuli) ima nekakva čudnovata pećina koju je priroda oblikovala kao neki hram. U toj pećini mnogo stotina katoličkoga naroda običaje prisustvovati u svečane dane svetoj misi.

U udaljenijim kutovima ove pećine nalaze se ponori i mala jezera u kojima ima stalno vrlo dobre vode. Blizu je neka velika grobnica. Kad su neki odvalili s nje kamen i otvorili grob, našli su u njemu dva srpasta mača, dva zlatna prstena i dva odlikovanja, salivena u obliku zvijezde. U Ančićima se nalaze napokon i ruševine dviju tvrđava.

Cebara ima na dva mjesta ruševine tvrđava, na tri vrlo veličanstvenih plemićkih nadgrobnih spomenika. Pod ovim selom nalaze se neka vreoca koja običavaju tri dana prije Blagovijesti i tri dana poslije izbacivati toliko mnoštvo mršave ribe da mogu ribu korpama hvatati, i uistinu je hvataju.

Omerovići su posijani mnogim ruševinama starih zgrada i vrlo mnogim plemićkim nadgrobnim spomenicima. Nad ovim selom visio je iz jedne velike pećine veliki željezni kolut koji je neki Jurčević izvadio i preradio u lemiš. U ovom selu ima čudnovata pećina, glasovita ne samo kod naših nego i kod Bošnjaka. Turci običavaju vrlo

često dolaziti da vide pećinu i da ispune zavjete muslimanskoga praznovjerja. Razlog čuđenja nije veličina pećine, nego svakovrsni ljudski i životinjski tragovi napravljeni u pijesku. U noćno vrijeme tu se običaje održavati sastanak onih koji hodaju, i onih koji pužu. Ako im svakoga dana izbrišeš tragove, svakoga drugog jutra naći ćeš isto. Štaviše, neki su unosili pljevu i posipali po cijelom podu, da vide što će biti. Drugi dan odlazeći našli su pećinu potpuno očišćenu s uobičajenim tragovima, a pljevu skupljenu na hrpu nedaleko od ulaza. O tome svatko u Duvnu zna. Tko bi znao o tome istinu reći? Kršćani drže da su to vile, a Turci drže da tu stanuju prijateljski dusi.

Selo K o v a č i smješteno je nad velikim ponorom. Ponor, iako ima veliki otvor, ipak ne može uvijek progutati svu vodu koja dotiče iz Duvna, da je pošalje u B u š k o B l a t o. Tada se u samom ponoru čuje strašna grmljavana: cijelo se brdo od silne tutnjave trese kao da će se prevrnuti. U Kovačima se nalaze ruševine jedne velike tvrđave i mnoštvo nadgrobnih spomenika s vrlo mnogo grobova i slika.

P r i v a l a (brdo i općinski put za Buško Blato) je nekada imala dvije solidne tvrđave i mnogo velikih nadgrobnih spomenika. Drže da je u jednom od tih grobova pokopan Stojan Janković nakon što su ga Turci ubili u Duvnu. Ali vjerojatnije je mišljenje onih koji drže, da je Janković pokopan u jednom od grobova od Županjca prema Kolu, koji se zove Janković.

Ž b a n i c a je izvor nezdrave i pogibeljne vode. Od nje prema S t i p a n i ć i m a nalaze se ruševine neke vrlo velike zgrade. I oko vrela ima vrlo mnogo plemićkih nadgrobnih spomenika.

M a n d i n o s e l o (od neke glasovite princeze Mande), čini se, da je imalo više utvrda. Još se vide ostaci starog javnog puta za Duvno.



L i p a ima dva vrlo poznata vrela. Mjesto je gotovo sa svih strana opkoljeno starim ruševinama tvrđava. Kao da je nabijeno nadgrobnim spomenicima velikaša. Pričaju da je tu sigurno bila crkva. Nema nikakve uspomene naslova.

K o n g o r a ima ruševine nepoznate crkve kod izvrsnoga vrela K l i s a c koji zovu K o d j e l e. Jela i danas postoji. Nad ovim selom na glavici u Libu bila je tvrđava, veća nego ijedna u Duvnu. Ovdje se nalazi vrlo mnogo mnogovrsnih stvari starine. Samo mjesto svjedoči da su utvrde, koje su zauzimale cijelu glavicu, spaljene. Pokraj veće tvrđave ondje ima neko ravno gumno na kojemu ne može nikada ostati snijeg ili led.

U B o r č a n i m a se vidi dio temelja grada, mnogo cigle i crijepa, pomiješana s izgorjelom zemljom. Pred tri godine tu je pod ruševinama otkrivena jedna plemićka soba i svod.

Borčani imaju i velikaških nadgrobnih spomenika.

O m o l j e ima nad selom tri stare tvrđave i mnogo plemićkih nadgrobnih spomenika. Tu je mjesto crkve, nepoznatog naslova, zvano C r k v i n e.

**Stanje duša župe Seonice**

P. o. Filip Ančić, bivši diskret Kustodije, župnik.

P. o. Bono Kvesić, pomoćnik župnika.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Seonica, residencija | 24 | 194 | 0 |
| Crvenice | 27 | 238 | 1/2 |
| Omolje | 24 | 243 | 1/4 |
| Borčani | 29 | 238 | 3/4 |
| Kongora | 30 | 172 | 2 |
| Lipa | 11 | 120 | 2 |
| Mandino Selo | 15 | 86 | 2 |
| Kovači | 9 | 31 | 2 |
| Omerovići | 5 | 31 | 2 |
| Brišnik | 46 | 291 | 2 |
| Cebara | 4 | 35 | 2 |

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Tomići | 17 | 154 | 1 1/2 |
| Mrkodo | 47 | 300 | 1 1/4 |
| Bukovica | 39 | 374 | 1/2 |
| Bučići | 43 | 296 | 3/4 |
| 15 | 370 | 2703 | 19 1/2 |

Ova župa je od Lipe do Crvenica duga dva i pol sata, a široka od Omolja do Brišnika 1 sat. Župa ima 10 katoličkih groblja s kapelicama i 7 bez kapelica. U granicama župe ima 20 turskih i 24 pravoslavne.

XI

## ŽUPANJAC

### Župa sv. Mihovila Arkanđela

Odijeljena je od matice Seonice g. 1828. pod imenom mjesne kapelanije M o k r o n o g e. Kao takva je ostala sve do godine 1861. Tada u povoljnim prilikama redovnička zajednica iz Širokog Brijega kupi zemljište za prijenos župske kuće u gradu Županjcu za 100 forinta. Tako god. 1861. izvrsni otac Franjo Primorac svojom posebnom okretnošću i uz sudjelovanje puka ostavi u Županjcu novu župsku kuću (smrću zapriječen) gotovo dovršenu svećenicima i narodu. Kuća je solidna. Ima pristojne sobe za školu i za četiri svećenika.

Ali prije nego je Primorac postavio prvi temeljni kamen kući, postavio je o. Filip Ćorić temelje susjednoj crkvi koja je napokon dovršena brigom o. Petra Kneževića i neuobičajenom pobožnom pomoću puka, g. 1865. Kad je puk vidio dovršenu crkvu, dugu 30 lakata a široku 15, željeli su joj kupiti i jedno zvono, kupili su ga vlastitim novcem. Kad je presvijetli gosp. apostolski vikar 1886. obavljao svetu vizitu u Duvnu, spomenuto zvono je svečano posvetio. Tako to zvono, iako nije prvo od unijetih u Hercegovinu poslije četiri stoljeća sužanjstva, od posvećenih je ipak prvo. Ne želim nijekati da sadanji mali Županjac zauzimlje mjesto staroga grada Delminija, iako se susreću nesigurni znakovi, ali nikako ne mogu pristati da je sami grad onaj mali grad koji je podigao Scipio Nasika poslije rušenja velikoga grada. Jer osim što čitam kod Farlatija iz izvještaja zadnjega duvanjskoga biskupa, da ovoga nije bilo, kad je on zauzeo svoje sjedište i da dolazeći u Duvno nije našao ni kuća ni naroda. Svakome je jasno da su sadanje gradske kućice novijega doba.

Što se tiče imena Ž u p a n j a c, ne protivim se da je ono po mišljenju nekih od sjedišta velikoga Ž u p a n a, vjerojatno za vrijeme ilirskoga gospodstva. Tko hoće da je izvedeno od plemenite obitelji Ž u p a n o v i ć, radi mene može to držati.

Grad Županjac leži na lijepom dijelu polja između sjevera i zapada. Dug je pola sata i četvrt sata širok. Županjac ima za stanovnike Turke, Cigane, pravoslavne i katolike. Sve do prošle godine u Županjcu su stanovali M u d i r i K a d i j a. Turci imaju ondje dvije džamije, pravoslavni svećenik svoju crkvu sa residencijom i školom za oba spola. Od Županjca na sjever su ruševine velike tvrđave i mjesto s izvorom, gdje je, po pričanju, bila crkva sv. Ivana. Tu predaju potvrđuju i Turci koji svake godine na svetkovinu sv. Ivana Krstitelja dolaze na vrelo prije izlaska sunca, na ljekovito kupanje. Isto tako između zapada i sjevera leže druge velike ruševine pod imenom sv. Marka, gdje se svake godine na Markovdan običaje držati blagoslov polja.

Od tih ruševina pola sata hoda, na jug stere se neprekidno nasip ili temelji zidina. To isto se može opaziti i s druge strane prema jugu pola sata sve do vrha brežuljka, koji se nalazi iznad

Ostrošca, gdje se vide i ostaci staroga puta i nalaze mnoge stvari iz starine. Na jugoistok ispod grada nalazi se staro velikaško groblje, zvano latinsko. Zanimljivo je, da se ne zove grčko, kao obično slični grobovi, nego latinsko.

Županjac dobiva vodu iz Šuice koja izvire u Stržnju, i Ostrošca koji ima izvor na sjeveru iznad Županjca, iz jezera koje je tvrdo zatvorila kraljica Teuta, kako se priča, oslobodivši polje od poplava. Na otvoru vrela Ostrožac ima veliki četverokutni kamen koji ljeti odmaknu, pa izvire veća količina vode. Stanovnici se boje sasvim odmaknuti kamen, da ne bi velika količina vode pokrila polje. Napokon, postoji predaja da je voda Ostrošca zadovoljavala potrebama čitavog staroga grada. Ali osim navedenih voda Županjac ima i vodu Blažuj, te mnoge druge izvoriće vrlo dobre vode. Županjac je napokon mjesto dosta žive trgovine.

Mokronoge, kod rijeke Šuice, imaju veliko vrelo Vučac. Nekada su tu bile utvrde za obranu mjesta: prema Livnu tri, a prema Šuici druge tri. Ovdje se uz Šuicu vide u stijenama zabijeni željezni koluti koji su nekada služili za vezanje lađa.

Eminovo Selo ima veliko vrelo Divojačka voda i veličanstvenu kulu, zvanu Jankova kula, koja još nije porušena. Stoga je vjerojatno, da je to bila kula Stojana Jankovića. Katolička obitelj Emin posjedovala je svu okolicu sela, kad je Turčin podjarmio Hercegovinu. Ali starješina obitelji, bojeći se da mu se po turskom običaju ne bi otela dobra, poslužio se nekim kadijom, da mu isposluje ferman od sultana da Eminu ostanu posjedi netaknuti.

Kadija kao šišani kum obeća Eminu, prijatelju i kumu da će mu donijeti ferman, kad se vrati iz Carigrada. I donio ga je. Ali kakav? Neposredno nakon što je pročitano da se ima Emina



vješanjem ubiti, a sva njegova dobra zaplijeniti, to je učinio javno, okrivivši Emina za pobunu. Tako gine tko Turčinu vjeruje.

U Eminovu selu ima mnogo plemićkih nadgrobnih spomenika s mnogim urezima i mjesto po crkvi nazvano Crkvina. Odavde na sjever je brdo Buhovača po seljacima iz Buhova. Njima je nekada dao sultan to brdo svojim fermanom zauvijek kao nagradu, ali, premda su se Buhovčani od pamtivijeka služili tim brdom za ljetnu ispašu, kasnije im je ipak oteto i nametnuta im pašarina.

Blažuj selo, i gore spomenuta rijeka koja odatle izvire: ima dvije utvrde i mnogo velikaških nadgrobnih spomenika.

Vukovine, katoličko groblje, ima vrlo mnogo starih nadgrobnih spomenika na kojima se vide mnogi naoružani konjanici, jeleni, koze, štitovi, nimfe i slično. Tu je bila sagrađena velika crkva na čast sv. Jerke. Na Šuici, malo niže, ima lijep kameni most.

Iznad ovoga mjesta u maloj udaljenosti na pravoslavnu svetkovinu sv. Petra i Uznesenja Blažene Djevice Marije običaje se održati veliki glasoviti pazar na koji dođe sa svih strana mnogo tisuća naroda. Kad bi se pazar prenio u grad, zaista bi to bilo na njegovu veliku korist. Vučkovine nazvane od plemenite obitelji Nemanovići, kojoj je bio rođen sin Vučko (Vuk). Njegovi potomci su nazvani Vučkovići. G. 1506. bilo je više Vučkovića u Duvnu. Kad nisu mogli više podnositi turski jaram, pobjegli su u razna mjesta pod Mletačkom Republikom. Tamo su se upisali u čete prvih mletačkih vojskovođa i prema Turcima su bili pravi vukovi tukući ih junački u više od petnaest okršaja.

Selo Lug ima ruševine crkve triju Kraljeva i jedne velike tvrđave te mnogo veoma lijepih nadgrobnih spomenika, ukrašenih mnogovrsnim urezanim slikama i ornamentima.

Kuk je imao nekoć samo jednu tvrđavu.

Sarajlije imaju više posebnih plemićkih nadgrobnih spomenika sa slikama, kojima se ni izdaleka ne može uhvatiti smisao. Nekada su bile četiri tvrđave koje su branile ovo mjesto. Imaju zimsko vrelo koje izbacuje neizmjerno mnoštvo dobrih riba.

Letka ima samo dva plemićka nadgrobna spomenika, ali zaista dostojna veličanstvene plemenštine. Iznad sela postoje ruševine dviju tvrđava s ostacima puta staroga Delminija. Između ovog sela i Sarajlija ima lijep mostić koji je sagradio katolik Marko Baćak.

Vedašić je jedno od ljepših sela. Imao je nekoć dvije zaštitne tvrđave. Ima i nekoliko odličnih nadgrobnih spomenika velikaša. U ovome selu pred 17 godina neki seljak nađe jedan prsten od najčišćeg zlata i skupocjenih dragulja i primi za nj od nekoga Dalmatinca bijedne tri austrijske lire. Dalmatinac nije bio zadovoljan ni s dvije tisuće srebrenih forinta, kad je taj prsten prodao.

Oplećani su imali tri velike tvrđave, crkvu i mnoštvo plemićkih nadgrobnih spomenika.

U Serđanima su ruševine šest veličanstvenih tvrđava i više starih zgrada. Pripovijedaju da su od ovoga sela sve do Liba bili zidovi staroga Delminija.

Raštani su i iznad i ispod sela zatrpani ruševinama velikih tvrđava. Drže da je u donjem dijelu sela bila palača građanskih i krivičnih službenika i da nastavak te palače seže sve do Mandina Sela. Sigurno je, da je ovdje bila crkva sv. Nikole. Nedavno su pravoslavni u ruševinama ove crkve našli pečat sa slikom sv. Nikole u sredini i s natpisom ćirilicom: PEČOT SVETOG NIKOLE. Pravoslavni, držeći da su oni zakoniti nasljednici ovoga pečata u crkvi posvećenoj svetom Nikoli, služe se ovim nađenim pečatom, ali ne s pravom. U ovom selu ima mnogo plemićkih nadgrobnih spomenika označenih mnogovrsnim usjecima.

Opća je predaja u Duvnu, da nitko od kršćana nije ostao u Duvnu kad su Turci u nj prodrli, i da su ih franjevci povratili nakon tri godine iseljeništva.

Na brdu Vran-baba ima nekih velikih nadgrobnih spomenika. Na jednom od njih uklesani su mnogi janjci i kozlići. Predaja taj izvanredni slučaj tumači ovako: Bila neka stara glasovita čobanica, bogata i ohola, koja je svoja brojna stada pasla baš na označenom brdu. Kad su u veljači njezini janjci i kozlići već dobro odrasli, zaprijetila je oluja sa snijegom i gradom. Tada je starica smiono i obijesno rekla da su u njezinih janjaca i kozlića rogovi već tvrdi da mogu odoljeti i najsurovijem vremenu. Ali iza strahovite oluje došao je takav led, da je ne samo cijelo babino stado izginulo, nego je poginula i sama baba smrznuvši se od leda. Tako su zgodno na njezinu nadgrobnom kamenu uklesani janjci i kozlići. Zato je to mjesto prozvano Vran-baba.

Od župske kuće u Županjcu na jug i zapad su ova sela: Stipanići, Jošanica, Podgaj, Kolo. Ostala sela su na sjeveru. Ta župa graniči na istoku sa Seonicom, na jugu s Buškim Blatom i Grabovicom, na zapadu sa Šuicom i na sjeveru s Ramom.

## Stanje duša župe Županjac

P. o. Ivan Bagarić, župnik

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Županjac, residencija | 72 | 164 | 0 |
| Kolo | 23 | 190 | 1/2 |
| Podgaj | 17 | 112 | 1 |
| Jošanica | 4 | 15 | 1 1/2 |
| Stipanići | 48 | 365 | 1 1/2 |

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Blažuj | 16 | 76 | 1/3 |
| Eminovo polje | 14 | 84 | 1 |
| Mokronoge | 17 | 82 | 1 |
| Lug — Kuk | 8 | 81 | 1 |
| Sarajlije | 25 | 254 | — |
| Srđani | 5 | 52 | 1 1/4 |
| Oplećani | | 25 | |
| Vedašić | 24 | 184 | 1 1/4 |
| Letka | 42 | 144 | 1 |
| Vučipolje | 2 | 22 | 1 1/2 |
| 15 | 323 | 1.850 | 13 |

Ova župa je duga 2 i pol sata, a široka 2 sata. Ima 10 katoličkih groblja, gotovo sva bez ograde. U gradu stanuju: Turci, Cigani i pravoslavni. Na selima Turci i pravoslavni. U župi ima turskih kuća otprilike 120, pravoslavnih 240 i ciganskih 30.

XII

## ŠUICA

**Mjesna kapelanija sv. Ante Padovanskoga**

Odijeljena je od svoje matice Županjac 1864. Od tada ima i matice. Za kupovanje zemljišta ove kuće potrošeno je od milostinje skupljene vani 154 forinta. Kuća je napravljena uz doprinos puka brigom o. Kneževića i o. Paške Radoša. Ima četiri sobe i iznutra zidove od drveta.

Graniči od istoka sa župom Ramom, s juga sa Županjcom, od zapada s Livnom — Vidošima, a sa sjevera s Kupresom.

Južno od kapelanove kuće nalaze se ruševine vrlo znamenite tvrđave Stržanj, zvane također Ungarac grad. Po tome što sv. Jerko piše da je rođen u Stridonu na granici Panonije i Dalmacije, mnogi drže da je upravo spomenuti Stržanj rodno mjesto slavnoga crkvenog naučitelja Jerke.



Ovom mišljenju nemam ništa važna predbaciti, radije uz njega pristajem. Čini se, da se ime staroga grada Stržanj ne razlikuje mnogo od imena Stridon. Svi povijesnici nas uče da je onuda, preko brda, bila granica između Panonije i Dalmacije. Stoga, ako i nije sigurno, vrlo je vjerojatno da je Jerko u Stržnju ugledao svjetlo.

Stari grad S t r ž a n j u Šuici jedan je od glavnijih u Iliriku. Po predaji, prije dolaska Turaka on je imao svoga poglavara i 40.000 stanovnika. O njegovoj utvrdi i ostalom pogledaj što smo gore rekli. Pored te mjesne, iako sjajne, predaje o Stržnju, oslanjajući se na riječi sv. Jerke u Katalogu, jedva bih mogao vjerovati da je Stržanj bio ikada veći od maloga gradića. Jer da je to nekada bio velik grad, kao da Jerko ne bi ništa zabilježio o svome sjajnom podrijetlu. Ili bi ga ponizio do maloga gradića? Što ta pretjerana predaja može sebi navesti u prilog kad vidimo da ni samo mjesto nije prikladno za velik grad.

Stoga će biti više na čast i nama i Jerki, ako s njim priznamo da je mali grad Stržanj dao Crkvi velikog naučitelja. Dužnost je zdravoga razuma nesumnjivo povjerovati svjedočanstvu samoga Jerke da je Stržanj bio još za života samog Jerke srušen od Gota, mnogo prije nego su ga zauzeli Turci. Tko bi pretpostavio nestalne predaje puka sigurnom Jerkinu pripovijedanju, sam bi sebe varao.

G r a d  U n g a r a c nije također bez povijesnoga temelja. On govori o ugarskoj vlasti u ovim mjestima i o ponovnoj izgradnji jedinstvene tvrđave u Stržnju. Na podnožju ove glasovite tvrđave iz pjesničke (da tako kažem) pećine izvire rijeka Šuica. Ona daje vodu mlinicama i pilanama za preradu japije. Daje također i dobre ribe. Brdo Malovan sa sjeverne strane bogato je visokim šumama jela i bukava. Polje u Šuici je malo, dugo je tri četvrti a široko pola sata. Ljepotom i plodnošću izvrsno nadomješta mali prostor

u proizvodnji žitarica i vrlo velikom obilju izvrsnog sijena. Ravnicu gotovo po sredini presjeca javni put. Za potrebe putnika ima ondje šest svratišta, hanova.

O starim crkvama u Šuici gotovo nema ništa u predaji. Velikaških nadgrobnih spomenika ima na raznim mjestima, ali jedan samo, na polju je veličanstven. Govori se da je to spomenik Marijana, sestrića Mijata Tomića, glasovitog progonitelja Turaka, kojega je Marijan pratio.

**Stanje duša kapelanije Šuica**

P. o. Paško Radoš, mjesni kapelan

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Šuica, matica | 28 | 250 | 0 |
| Bogdašić | 14 | 108 | 1/2 |
| Malovan | 3 | 28 | 3 |
| Rilić | 1 | 18 | 3 |
| Šarampov | 30 | 221 | 1/4 |
| Baljći | 3 | 23 | 1/2 |
| Galičić | 7 | 125 | 1/4 |
| 7 | 86 | 773 | 7 1/2 |

Ova kapelanija je duga tri sata, a široka jedan sat. Ima sedam katoličkih groblja, od kojih su samo tri ograđena i imaju kapelice.

U granicama ove kapelanije ima oko 15 turskih kuća i 13 pravoslavnih.

## XIII

## GRABOVICA U BUŠKOM

**Župa Marijina Uznesenja**

Ova kapelanija je bila dio župe Vidoši sve do god. 1828. Od tada ima matice. Ispočetka je kapelanova kuća bila u istom selu Grabovica pod Gomilom. Sadanju kuću (s drvenim zidovima) i čatrnju te svod za podrum sagradio je



uz pomoć naroda o. Ivan Iveks. Nad svodom je nanovo prislonjena crkva duga 27, široka 12 lakata. Nju je uz pomoć puka sagradio o. Toma Jurić.

Ispod Grabovice se pruža polje tako lijepo i veličanstveno da ćeš ga slična jedva igdje naći. Prostire se sve do Krajine. Obiluje žitaricama, osobito sijenom. Spomenuto polje, iako se prostire sve do Krajine, ipak je na raznim mjestima primilo različita imena. Pod Grabovicom se zove Buško Blato. Za ovo kažu da je bilo stalno jezero, dok se nije neka kraljica postarala da se napravi nasip, od sjevera prema jugu tri sata hoda. Nasip Kraljičina prispa širok je sedam lakata i priječi vodama ispod Livna ulazak u Buško Blato. U čitavom velikom polju uzalud ćeš tražiti i jedan mali brežuljčić. Njegov nagib je od zapada i sjevera prema jugu ,ali vrlo blag. Stoga jedan dio vode ostane u polju i u ljetno vrijeme. Osim okolnih brda veoma jaki potok Ričina najviše napuni Buško Blato vodama iz Duvna.

God. 1847. u zimsko vrijeme Buško je Blato bilo puno vode. Kad se nadolaskom strašnog leda smrzlo i led pokrio snijeg, mi smo jahali preko njega s jedne strane na drugu kao preko malog mora.

U Maljevinama u Prisoju nalaze se ruševine crkve Marijina Uznesenja, a nad Grabovicom sv. Marka Evađeliste. U Kazagincu se nalaze neke veličanstvene ruševine duge 50 lakata, pučki zvane Han. Pod njima su neprekidni svodovi, a nad ovima vrlo mnogo pučkih grobova.

U Grabovici pokraj vode Mukižnica nalaze se ruševine tvrđava. Isto u Koritima i napokon u Renjićima. U ovom posljednjem selu ima mnogo plemićkih nadgrobnih spomenika. Ukrasi na nekima pokazuju da su ondje izginuli svatovi prigodom prevođenja djevojke. Korita i Prisoje imaju plemićkih nadgrobnih spome-

nika. U Prisoju postoje ruševine turske džamije. Katoličko groblje u Koritima zove se N a k i ć a zbog plemenitog muža Nakić, čiji se grob ondje raspoznaje.

Na grabovičkom području kod sela Gornji B r i š n i k ima dolina s ravnim dnom poput gumna, potpuno okrugla, iznutra opkoljena ravnim stijenama kao izrađenim zidom do 10 lakata visine, tako da onaj tko je dolje ne može nikako bez ljestava izići. U tu je dolinu u naše vrijeme opaki Turčin Ponjavić, vođa razbojnika, bacao putnike, i mrtve i žive, kako to i sada svjedoče njihove kosti, razbacane po dolini. Odavde u maloj udaljenosti na istok nalazi se jedna velika pećina (Grabovačka pećina) visine 30 lakata, a može primiti više od tri tisuće ptica. Valja se diviti i velikom mnoštvu stalaktita koji vise odozgor.

Župa Grabovica graniči na istoku s Raškim Poljem, na jugu sa Studencima, na zapadu s Livnom i na sjeveru sa Županjcom. Selo Dobrići je na istoku od matice; Korita, Bukova Gora, Kazaginac, Renjići i Rašeljka na jugu, Liskovača na zapadu i Prisoje, Podprivala i Vrilo na sjeveru.

**Stanje duša župe Grabovica**

P. o. Toma Jurić, župnik.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Grabovica, matica | 31 | 242 | 0 |
| Dobrići | 33 | 265 | 1/3 |
| Korita | 13 | 138 | 1/3 |
| Bukova Gora | 12 | 130 | 1 |
| Kazaginac | 12 | 129 | 2 |
| Renjići | 8 | 72 | 1 1/3 |
| Rašeljka | 11 | 86 | 1 1/3 |
| Liskovača | 8 | 91 | 2 |
| Prisoje | 57 | 489 | 1 |
| Podprivala | 10 | 58 | 1 1/3 |
| Vrilo | 19 | 160 | 1 1/2 sat |
| 11 | 214 | 1860 | 12 1/2 |



Ova župa od Vrila do Kazaginca duga je tri i pol sata, a široka od Grabovice do Liskovače dva sata.

Ograđenih groblja s kapelicama ima pet. Nemamo ni jedne stalne turske obitelji u ovoj župi, pravoslavnih ima pet.

## XIV

## ROŠKO POLJE

**Župa sv. Ivana Krstitelja**

Ona je jedna od najstarijih župa u Hercegovini, ali zbog požara stare kuće nema matica nego od god. 1773. Ova župa (kako matice svjedoče) imala je za župnika O. Šimuna Pilipovića iz S e o n e, kotar G r a d a č a c u Bosni, čovjeka vrlo pobožna. O. Šimun je umro u 70-oj godini života i 50-oj redovništva. Bog ga učinio našim zaštitnikom na nebesima!

On je prije god. 1770. u franjevačkom samostanu S u t i n s k a u Bosni zavjetovao serafski red. Nakon odlično svršenih studija u Italiji, on je goreći od božanske revnosti tri od 20 godina služio u Misiji (Okružno pismo mnp. o. Augustina iz Vareša, provincijala Bosne Srebrene, dana 6. rujna 1802). Odatle s dopustom poglavara ode ponovno u Italiju želeći provoditi skroviti život s Kristom. God. 1778. dođe u pokornički samostan svete Marije Magdalene u R i p a t r a s a n i. Kad je u njemu proveo 20 neprekidnih godina svijetleći svima posebnim sjajem kreposti, umre kao svetac 9. svibnja 1802. u istom pokorničkom samostanu (Pismo o. gvardijana mjesta Egidija a Colle S. Viti provincijalu Bosne 1802). Budući da se pismo oslanja na svjedočanstvo tolikih godina i da sadrži slijed zadnjih Šimunovih godina,

ono je jače od svih prigovora. Stoga se ne treba čuditi, ako se je počelo raditi na procesu proglašenja blaženim spomenutoga oca iz Seone.

Roško Polje ima malo, ali lijepo i plodno polje.

Ima tri izvrsna izvora: Lepuv, Močila i Vranjače. Na istoku je brdo Zavelim, bogato mnogim izvorima i plodno odličnom pašom. Ova župa graniči s istoka s Posušjem, s juga sa Studencima, sa zapada s Aržanom i sa sjevera sa Seonicom i Buškim Blatom. Sadanju solidnu kuću sagradio je oko god. 1828. mnp. gosp. Tadija Čalić. Ova župa ima dvije crkve: jednu u Roškom Polju, dugu 16 lakata, široku 8, drugu u selu Vinica. Obadvije je god. 1858. sagradila primjerna skrb o. Petra Kordića uz pomoć naroda. Pokraj crkve u Roškom Polju ima zvono nabavljeno iste godine i od istoga oca. Premda nije veliko, ipak je jedno od prvih koja su uspostavljena u Hercegovini. U ono vrijeme činilo se da svojim zvonjenjem uzrokuje Turcima veliku teškoću.

Blizu brda Zavelima bila je stara crkva svetog Ivana. Na jug od nje stršila je tvrđava. Pod selom Hambar nalaze se ruševine džamije gdje je, kažu, prije bila crkva sv. Ilije. Tu u blizini bile su i dvije tvrđave, jedna od njih zvala se Mošnjača.

Vinica ima spomenutu novu crkvu Rođenja Blažene Djevice Marije, dugu 17 lakata, široku 8. Ima znamenito vrelo — Vlašića česma — i prema Aržanu pećinu s dobrom vodom. Nisam ustanovio da li ima posebnih nadgrobnih spomenika u ovoj župi. Na istok su sela Hambar i Radoši, na jug Krnjin i Vinica. Ostala su na sjever.



**Stanje duša župe Roško Polje**

P. o. Stjepan Naletilić, župnik

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Roško Polje, matica | 30 | 369 | 0 |
| Hambar | 19 | 168 | 1/4 |
| Radoši | 4 | 42 | 1/2 |
| Vojkovići | 23 | 191 | 1 |
| Zaljuće | 8 | 72 | 1/2 |
| Krnjin | 8 | 62 | 1 |
| Vinica | 90 | 795 | 3 sata |
| 7 | 182 | 1699 | 7 |

Duljina župe je četiri sata, a širina 1 sat.

Ima tri ograđena katolička groblja sa svojim kapelicama. Nema ni jedne turske obitelji, a pravoslavna je samo jedna.

## XV

## POSUŠJE

**Župa Bezgrešnog Začeća Bl. D. Marije**

Iako ne možemo odrediti točno vrijeme nastanka, sigurna je predaja da je župa Posušje ipak jedna od starijih. Da su prijašnji župnici ove župe dulje stanovali u zabitnim šumama iznad Batina, svjedoče ruševine i čatrnja, zvana Fratarska. Novo je sjećanje da su poslije imali u Osoju bijednu kućicu, slamom pokrivenu. Solidnu kuću na dva kata, u kojoj sada stanuju župnici u Jukića mahali, sagradio je god. 1822. o. Jerko Marojević uz izvrsnu pomoć puka. Matice u ovoj kući su od god. 1736.

Posušje (posuho) je prema mnogim znakovima nekada bilo izloženo velikim poplavama. I zaista, da se nije postarao Živko Četvrti da rasiječe stijene iznad Vira kod Ričine, i sada bi Posušje bilo većim dijelom pod vodom. Posuško

polje je dugo četiri i pol sata, široko jedan sat. Ima gotovo neosjetljivi nagib od istoka prema zapadu. Topala, bolje Topila (s lakim pristupom), glavni je potok koji često poplavljuje cijelo polje od jednoga kraja duljine do drugoga gotovo po sredini. Brina i Ričina su također potoci koji se ruše sa sjevernih brdašca ne bez znatne štete. Posuško polje je sa sjevera od istočnoga brijega V r a n i ć a sve do Z a v e l i m a opasano neprekidnim bilom brda R a d o v a n.

Posuško polje, urešeno mnogovrsnim brežuljcima i šumicama, vrlo je lijepo. Nema rijeka za natapanje pa je zbog toga nesigurne plodnosti. Ima mnogo vrela, ali kad nastupi duga suša ona su nedovoljna. Svugdje pod koritom Topale u maloj dubini može se naći živa voda. Neki stanovnici počeli su napokon pametno misliti, te kopaju tu i tamo zdence za ljetne potrebe.

Od starih crkava u Posušju samo se tri sigurno spominju: Gradac, nepoznatoga naslova, Rastovača C r k v i n a sv. Ante opata i Ričina, Uznesenja Blažene Djevice Marije. Pričaju da su u G r a c u prije oko. 80 godina nađena crkvena zvona i potajno prodana pravoslavnima pod Imotskim. Ondje više mjesta crkve nalaze se ogromne ruševine veličanstvene tvrđave i kamenje elegantne izrade. Novac, oružje i mnogo drugih starih stvari ovdje se češće iskopa.

U Gracu se nalaze tri velika posebno veličanstvena plemićka groblja.

Batin (arapskim jezikom znači nutarnje mjesto) ima glasoviti zdenac istog imena, 20 lakata dubok, isklesan gotovo u cijelosti u nutrini golemog kamena. Ima na dva mjesta nadgrobne spomenike mogućnika.

U O s o j u kod mjesta stare župske kuće trešnje i šljive rađaju dobro na stablima koja su ondje posadili redovnici. To je najbolji dokaz da bi to moglo biti i na drugim mjestima u Posušju, kad bi stanovnici pošli stopama radljivih otaca. U tome nas još više utvrđuje primjer iz Čitluka kod potoka Ričine, gdje se i sada mogu naći trsovi starog vinograda. Zar misliš, da se i susjedno selo Vinjani s pravom ne naziva po proizvodnji vina?



Blizu mjesta stare crkve i točno na obali potoka ima nekoliko plemićkih, uistinu odličnih, mauzoleja. Na maloj udaljenosti prema sjeveru, na sredini javnoga puta, ima trajno vrelo, zvano česma. Hvale vrijednim trudom o. Ilije Skoke vode su mu sastavljene u jedan izvor. V i r, dok je plivalo Posušje morao je biti pravi vir. To je selo osobito plodno. Ima na više mjesta plemićkih nadgrobnih spomenika rijetke veličanstvenosti. Gledalac se divi ruševinama prevelike tvrđave u Glavici s nekim još čitavim lukovima. Ovdje postoji i ruševina turske džamije i nekoliko njihovih neuglednih grobova.

Z a g o r j e, plodno mjesto, imalo je dvije stare utvrde. U njihovim ruševinama češće se susreću stare stvari.

J u k i ć a m a h a l a. Na brežuljku R a d o v a n bila je nekada velika tvrđava i mnogo civilnih zgrada.

R a s t o v a č a ima na pet mjesta plemićkih nadgrobnih spomenika sjajne veličanstvenosti i u I v o v i k u utvrdu, sada srušenu. U Sobču i S t a r o m p o l j u ima plemićkih nadgrobnih spomenika, u ovome posljednjem i ruševina goleme tvrđave u kojoj se kadkada nađe starih novaca, prstenja i oružja.

Vučipolje u M u s l i ć a k l a n c u ima porušenu utvrdu, dva stara plemićka groblja i ugljena na dva mjesta. U S t u d e n i m v r i l i m a nalaze se ostaci stare tvornice opeke.

Ova župa graniči na istoku sa Širokim Brijegom, na jugu s Goricom i Medvidovićima, na zapadu s Ričicom, a na sjeveru s Rakitnom, Roškim Poljem i Seonicom.

Sela se odnose prema residenciji: na istoku: Rastovača i Broćanac. Na jugu: Gradac, Batin, Osoje. Na zapadu: Čitluk, Vir i Zagorje. Tribistovo i Sobač su na sjeveru. U Posušju posebnom marljivošću o. Ilije Skoke nabavljeno je crkveno ruho i kod kuće i po selima. On je prošle godine i cijeli kućni posjed opasao solidnim zidom dugim 1.600 lakata. Tu se počelo spremati i materijal za novu crkvu koja će se brzo početi zidati. Prije je o. Ilija Skoko tu napravio čatrnju.

**Stanje duša župe Posušje**

P. o. Filip Čutura, diskret Kustodije, župnik.

P. o. Ilija Zelenika, bivši diskret Kustodije, učitelj pučke škole.

P. o. Jure Jurić, pomoćnik župnika.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Jukića mahala, residen. | 46 | 304 | 0 |
| Rastovača | 88 | 624 | 1 |
| Broćanac | 56 | 537 | 2 |
| Gradac | 70 | 467 | 3 |
| Batin | 35 | 354 | 1 |
| Osoje | 42 | 322 | 1/2 |
| Čitluk | 52 | 364 | 1/2 |
| Vinjani | 50 | 371 | 1 |
| Vir | 60 | 406 | 3 |
| Zagorje | 35 | 220 | 3 |
| 10 | 534 | 3969 | 15 |

Ova župa ima deset katoličkih ograđenih groblja s kapelicama. Vjera je samo katolička.

Župa je duga od Zagorja do Graca 7 sati, široka od residencije do Batina 1 sat.

XVI

## GORICA

**Župa sv. Stjepana Prvomučenika**

Pod imenom mjesne kapelanije odijeljena je od matice Posušje g. 1831. Od tada ima i matice.



Malo zemljište za ovu župsku kuću dala je katolička obitelj Krnjić. Kuću, slamom pokrivenu, suhozidinu, sagradio je o. Stjepan Karlović iz Kreševa. Spomenutu kuću, koja se rušila, sadašnji župnik je napustio i nastanio se kod crkve u maloj kući bratovštine te čeka mogućnost da mu se napravi pristojan stan.

Gorica ima vrlo blagu klimu. Nalazi se na prisojnom kraju velikog polja koje se prostire od Prološca do Barana, 6 sati hoda dugo, a široko sat i pol. Ovo veliko polje je vrlo plodno radi prirodne masnoće tla i radi zimskih poplava. Bilo bi još plodnije kad bi se iz V r l j i k e (ili Radave) dovela voda kojom bi se ljeti natapalo. Polje ima dva jezera: Prološko jezero i K r e n i c u. Ima jednu rijeku V r l j i k u, mnogo vrela razbacanih na sve strane. Sve ovo čini Goričko polje vrlo lijepim.

Župa Gorica ima četiri sela: Jedno na zapadu istoimeno, na istoku Soviće i Grude te na jugu Dubravu. Gorica, Sovići i Grude se prostiru na sjevernom kraju polja ispod neprekidnog brda S t r a n e. D u b r a v a je u sredini polja. I ja pamtim da su tu bile velike, debele šume. Sada zbog bezobzirne sječe i paljevine nema ni traga od šume. Da je s njom upravljano ekonomično, mogla je zadovoljavati polovinu naše Misije. Nije dakle čudnovato da Gorica trpi zbog nestašice drva. Isto tako nije čudno, ako sa zemljišta iz Dubrave ima malo roda, jer je to zemljište vrlo nerodno. Zla djela, naime, prati kazna.

Gorica graniči na istoku s Grudama, koje pripadaju Ružićima, na jugu s Ružićima i Runovićima, na zapadu s Medvidovićima, i na sjeveru s Posušjem.

G o r i c a (šumica) ima ruševina tvrđave. U starom groblju pokraj crkve bilo je više od dvije stotine velikaških nadgrobnih spomenika, od kojih je veliko kamenje gotovo sve ugrađeno u zid nove crkve koja je ondje sagrađena. Na sje-

vernoj strani od groblja, bio je nekada veliki grad. U njegovim ruševinama našao sam g. 1856. banju, popođenu kamenčićima razne boje, vješto obrađenim (mozaik). Također u sredini velikoga groblja u Gorici dugo su se čuvale ruševine crkve sv. Stjepana, koje su podržavale vrlo živu pobožnost prema svetom mjestu. I iz dalekih mjesta dolazili su ljudi da ispune svoje zavjete i ljubili razbacano sveto kamenje. Obilazili su ruševine naokolo na golim koljenima.

Postojalo je, dakle, opće i živo štovanje mjesta, koje mu su napokon povoljne političke okolnosti dopustile da se počne g. 1856. s gradnjom nove crkve sv. Stjepana. Ja sâm, koji sam tri godine bio na čelu gradnje, ne bih mogao izložiti s kakvim žarom je gorički puk pomagao da što prije vidi dovršenu crkvu.

Kad se ne može ovdje iznijeti mnogo o tom radinomu puku, reći ću bar ovo. Pri koncu godine 1858. crkva je bila dovršena, osim poda. Ali nemoguće je bilo dobiti kamene ploče osim iz Osoja u Posušju, dva i pol sata hoda po vrlo lošem i izrovanom putu. Što se učinilo? Svaka osoba morala je sebi priskrbiti ploču na kojoj će klečati. I uistinu je priskrbila. Veselo su nosili na ramenima i na leđima muški i ženske 140 pa i do 600 libra težine. Iz te činjenice zaključi što treba suditi o ostalom radu puka. Kad bi se na drugim mjestima našlo i pola goričke revnosti, sigurno ne bismo bili prisiljeni i sada misu govoriti pod drvećem. Međutim, stara crkva koju su više puta franjevci podizali bijaše malena, naime, 15 lakata duljine, s okruglom kapelicom velikoga oltara koja je bila utvrđena svodom. Nova crkva duga je 38, široka 18 lakata. Ima oltarsku kapelu, sada uglastu, pod apsidom. Ova crkva ima 10 prozora.

Jedino veliki oltar je dovršen. Ima veliki kip sv. Stjepana. Još dva za oltare označena mjesta čekaju i sada da se dovrše. Ovoj crkvi g. 1866. (na moju molbu) slavni gospodin Ivan Franković iz Rijeke velikodušno posla veličanstvene slike Put križa, lijepo u Veneciji izrađene. Na čast crkve i za pokriće troškova popravka nastojao sam također, da se osnuje bratovština koja će imati svoja pravila, zastavu i kape. Sama pak bratovština vlastitim novcem i trudom napravi tada kuću bratovštine blizu crkve.

Ako pitaš, kakvim je sredstvima napravljena tako prostrana crkva, među vrlo siromašnim goričkim narodom, evo ti odgovora: austrijski car, Franjo Josip, na ponizne molbe graditelja velikodušno je darovao 1500 forinta. Ostalu poveću svotu dali su nam mnogi pojedini dobročinitelji. Tako i za zvono koje je nabavio 1850. o. Petar Kordić.

Nakon završetka crkve puk je sam, da se pobrine za crkvu i svoje pokojne, opasao o vlastitom trošku veliko kvadratno groblje zidom s malterom u opsegu 600 lakata.

Uzalud ćeš na drugom mjestu tražiti slično groblje po položaju, ljepoti i smještaju. Blizu groblja s juga su glasoviti izvori S t u b l e.

Sovići su na K r s t i n i imali malu tvrđavu i na više mjesta plemićkih nadgrobnih spomenika. Pod V l a š i ć i m a kod zdenca na jug bila je nekada tvornica opeke. U B o b a n o v o j D r a g i postoje ruševine više velikih zgrada. Poznati su izvori i S o v i č k e S t u b l e.

**Stanje duša župe Gorica**

P. o. Marko Herceg, župnik.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Gorica, matica | 53 | 327 | 0 |
| Sovići | 131 | 996 | 1 1/2 |
| Grude | 62 | 468 | 4 |
| Dubrava | 9 | 76 | 1 1/2 |
| 4 | 255 | 1867 | 7 |

Ova župa od Gorice do Gruda (Ceri) duga je tri i pol sata, a široka od Sovića do Dubrave jedan sat. Ima tri katolička groblja, ograđena i sa kapelicama, osim Gorice. Nema pravoslavnih u ovoj župi. Turske obitelji su dvije.

## XVII

## RUŽIĆI

### Župa sv. Ivana Krstitelja

Povijesni izvori i predaja govore da je župa Ružići jedna od najstarijih u Hercegovini. Što se tiče njezinih matica i ovdje smo loše sreće. Nemamo, naime, matica starijih od god. 1778. Stalna je predaja da su župnici osim sadanjega boravišta, u Ružićima, stanovali na tri druga mjesta u župi: u krševitom, zabitnom brdu Malič (na kojemu su ostavili čatrnju pod svojim imenom), u Policama i u Drinovcima. Pričaju da je u Policama bila ne samo župska kuća nego i mali franjevački samostan, po kome se i sada zove mjesto Fratarski manastir. Što se tiče Drinovaca, pričaju da je na kraju brežuljka kod polja bila svećenička kuća i crkva svetog Luke. Ondje ima mnogo ruševina solidnih zgrada, među kojima na nekom svodu prije pola stoljeća neki stanovnik otkrije u tvrdom sanduku cijelu svetu svećeničku opremu i to potajno proda u Imotskom nekom svjetovnjaku za veoma malu cijenu. Ali su toga prodavača i njegovu obitelj kroz mnogo godina udarali djelomični bičevi. On je mislio da to biva radi svetogrđa pa je pitao za savjet o. Marijana Miletića, tadanjega župnika. Kad je on primio više misa za pokojne i njih izgovorio, bičevi su privremeno prestali u ovoj obitelji. Ipak od te obitelji Erkapić danas nema nitko živ.

Stara kuća u Ružićima (koja i sada služi za kuhinju) ima zidove s malterom, a krov od slame. Sadanju solidnu kuću sagradio je god. 1836. o. Bono Kraljević. Ima dva krila. Unutra ju je rasporedio vrlo lijepo o. Filip Ćorić god. 1854. Isti joj je nanovo pribavio vinograd. Kod kuće je i čatrnja koju je napravio o. Andrija Šaravanja 1858. Štala i velika solidna sjenica podignute su brigom o. Petra Bakule 1859. Hambar je počeo o. Šaravanja, a solidno dovršio o. Filip Čutura.

Što se tiče položaja ne samo sela Ružića, nego svih sela koja čine ovu župu, može se reći da je vrlo krševit. Stoga, o ljepoti ove župe nemam gotovo ništa reći. Po plodnosti, osobito u proizvodnji duhana, najglasovitija je među svim župama.

Drinovci imaju na tri mjesta ruševine utvrda, a na više mjesta velikaških nadgrobnih spomenika. Nalaze se uz jezero Krenica koje vrlo obiluje posebnim ribama. Te su ribe tako masne da se mogu vrlo dobro peći i pržiti u vlastitoj masti. Nekada se u ovom jezeru čuje velika tutnjava. Nakon duljeg mukloga tutnja ispliva toliko mnoštvo mrtvih riba da se čovjek zbilja prepane. Čini se da to nije lako protumačiti, što god se mislilo o vulkanskim isparivanjima. U ovom selu zbog više razloga god. 1865. kupljeno je iz milostinje zemljište za 77 forinta za gradnju kuće mjesnog kapelana.

Blaževići imaju ruševine tvrđave i mnogo veličanstvenih plemićkih nadgrobnih spomenika.

Dragičina je imala nekada dvije veličanstvene tvrđave, crkvu svetog Marka i više nadgrobnih spomenika moćnika.

Tihaljina ima rijeku svoga imena te Jakšenicu i Nezdravicu. Imala je jednu znamenitu utvrdu, crkvu svetog Ilije (koje zidovi strše i sada), mnogo veličanstvenih velikaških nadgrobnih spomenika. Ima ostataka starog rim-

skoga puta koji je vodio u Naronu. U Tihaljini ima mnogo mlinica većeg značenja. S obzirom na obilje vode i na prikladnost mjesta spretni ljudi bi mogli podići ondje više vrlo korisnih strojeva.

Nad izvorom Tihaljine prema P l o c i m a ima velika i glasovita pećina, za pristup zgodna, koja bi mogla primiti više tisuća ovaca. Tihaljina ima željezne rudače i ugljena te odličnu pašu za pčele.

P l o c i daju izvrsne kamene ploče za pokrivanje kuća. Pod ovim selom u dnu velikoga polja nalazi se glavni ponor vode J a m a. Naši su i Austrijanci pred nekoliko godina proširili otvor, ali još nedovoljno, da bi se polje na vrijeme oslobodilo vode.

U Ružićima i Vlakama nalazi se više strašnih ponora, koji prekomjerno gutaju vodu kad ona opane u Goričkom polju. Kad se voda u polju digne onda je ti ponori silovito izbacuju. U Ružićima su posebne pećine K a m e n i c e, koje s malo ili nimalo truda odlično služe za zdence i čatrnje. Ružići imaju odličnog pijeska za zidanje i željezne rudače.

Sela, koja čine ovu župu, ovako se odnose prema residenciji, koja se nalazi otprilike u sredini. Od istoka: Vlake, Borajna, Cerovi Do, Pogana Vlaka. Od juga: Tihaljina, Zaside, Brdo. Od zapada: Sebišina, Ploci, Bovani, Drinovci, Kongora, Blaževići. Od sjevera: Alagovac, Krištelica, Grude, Višnjica, Dragićina. Ova župa graniči na istoku s Veljacima i Čerinom, na jugu sa Slivnom, na zapadu s Runovićima i Goricom i na sjeveru sa Širokim Brijegom.

**Stanje duša župe Ružići**

P. o. Marijan Zovko, župnik.
P. o. Lovro Sopta, pomoćnik župnika.



| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Ružići, residencija | 58 | 431 | 0 |
| Police | 44 | 105 | 1/3 |
| Seline | 26 | 180 | 1/3 |
| Tihaljina | 113 | 864 | 2 |
| Zaside | 7 | 46 | 3 |
| Brdo | 18 | 146 | 3 1/2 |
| Sebišina | 11 | 52 | 3 1/2 |
| Ploci | 11 | 122 | 2 1/2 |
| Bovani | 12 | 101 | 2 |
| Drinovci | 92 | 662 | 2 1/2 |
| Kongora | 1 | 5 | 2 |
| Blaževići | 9 | 83 | 1 1/2 |
| Alagovac | 17 | 125 | 1 1/2 |
| Krištelica | 4 | 28 | 1 1/2 |
| Grude poljem | 21 | 139 | 1 1/2 |
| Grude brdom | 23 | 223 | 3 |
| Višnjica | 22 | 133 | 2 1/2 |
| Dragićina | 43 | 269 | 1 1/2 |
| Pogana Vlaka | 24 | 162 | 1 |
| Cerovi Do | 4 | 30 | 1 1/2 |
| Borajna | 6 | 39 | 2 |
| Vlaka | 4 | 37 | 2 1/2 sata |
| 22 | 570 | 3982 | 42 |

Ova župa od Sebišine do Vlaka duga je 6 sati, a široka od Gruda brdom do Zasida isto 6 sati.

U ovoj župi ima ograđenih katoličkih groblja s kapelicama 12. U granicama ove župe nema ni turskih ni pravoslavnih obitelji.

## XVIII

## VELJACI

**Župa sv. Ilije proroka**

Ova župa u stara vremena zvala se L j u b u š k i ili L j u b u š k a. Ona je jedna od najstarijih u Hercegovini.

Istina, nakon rušenja našeg samostana u Ljubuškom župnici (sada veljački) su stanovali najprije u V o j n i ć i m a, koliko možemo znati. Kad

im je kuća spaljena, ostao je svod (ćemer) koji se može i sada vidjeti. Odavde su župnici u Š i p o v a č i, na turskom zemljištu, nekoliko godina podnosili tegobe gospodara.

Napokon oko god. 1837. o. Mijo Rozić uz veliku pomoć puka kupi sadanje zemljište u Veljacima i ondje podigne kuću, pločom pokrivenu (sadanju staju). U jednom dijelu te kuće stanovali su svećenici, a u drugom je stajao oltar i kućne potrepštine. Napokon trebalo se jednom osloboditi i te nevolje seljačke kuće. To je i učinio o. Filip Ančić. On je uz odličnu pomoć naroda 1846. brižno sagradio sadanju solidnu kuću u kojoj osim kapelice ima šest udobnih soba. Matice ove župe sežu do god. 1785.

Selo ove župe prema istoku su: Vitina, Proboj, Grabovnik, Vašarovići, Otok; na jugu: Šipovača; prema zapadu: Vojnići, Dole; na sjeveru: Klobuk, Šiljevišta. Župa graniči na istoku s Humcem; na jugu s Orahom, na zapadu sa Zavojanima i Ružićima, a na sjeveru sa Širokim Brijegom i Čerinom.

Između ove župske kuće i one na Humcu nalazi se dosta veliko i odlično polje, koje je od Klobuka do Široke preko četiri sata dugo, a od Radišića do B a n j e pod Vrgorcom četiri sata široko. Tihaljina i Vrioštica su rijeke, koje izvrsno natapaju to polje.

Nijedno polje u našoj Misiji nisam uzalud pohvalio. Ovo pak zvano L j u b u š k o polje ili P o d l j u b u š k i s pravom moram u mnogo čemu istaknuti više od svih drugih.

Ovdje se sastaje ono troje što može učiniti tlo zaista plodnim: masnoća zemlje, stalno natapanje i vrlo blaga klima. I svaki kutak ovog polja ili već veoma obilato rađa ili bi mogao rađati proširenim (vrlo lako) dovodom vode. Stoga, tko je glavnom mjestu dao ime L j u b u š k i, vrlo dobro je stvar izrazio, nazvavši ga »ljupko mjesto«.



Zaista, i najljupkijim bi se s pravom nazvalo, ako gledamo bilo na plodnost bilo na ljepotu polja.

Da bolje shvatiš vrijednost ovog ravnog polja, dozivljem ti u pamet da mi u Hercegovini često trpimo od nestašice hrane, najviše zbog suše. Polje pod Ljubuškim kao jaki atleta se sa žegom najviše bori. Kad mu ona pokaže najveću silu i što više prijeti, ono tim obilatije proizvodi hranu.

Hercegovci dobro znaju i neće nikada zaboraviti godina, kad su često trpjeli od jadne gladi prije nego je to polje bilo oslobođeno od močvarne šume i prije nego su potoci bili regulirani da ne plave njiva. Znaju oni također, koliko su poslije imali koristi. Ali da ne bi tako korisno djelo sasvim otišlo u zaborav, upamti ovo malo:

Kad je nedavno rijeka zvana Mlade nakon potresa iz velikog izvora nanovo provalila, potopila je svu dragocjenu ravnicu stalnom vodom. U toj ravnici su rasle obične barske trave i šume, bez ikakve koristi stanovnicima, a i zrak je bio veoma pokvaren. Eto, što je još jučer bio Podljubuški!!! Mjesto ustaljenih i pokvarenih voda u kojima se leglo bezbrojno mnoštvo komaraca. To je bio Ljubuški. Ali blagoslovio svemogući Bog onoga koji nas je oslobodio od nevolja i napunio tolikim i takovim dobrima! God. 1833. uzvišeni austrijski car htijući pomoći svojima u polju, utanači on stvar sa sultanom i stalno je nastojao da se izvrši čišćenje korita rijeke Mladi i podizanje njezina nasipa. Kamo sreće da su Turci dopustili da car potpuno provede svoje zamisli u ovoj stvari. Ipak u ovom vremenu obavljeno je čišćenje i nasipanje u duljini od dva i pol sata.

To isto je kasnije izvršeno u B l a t c a-R a s t n i k (na duljini od 360 lakata). Polje oslobođeno od vode počelo se napokon orati i bilo je na veliku i dugo očekivanu pomoć. Nakon spomenutoga dobročinstva treba spomenuti i sijanje riže, koje je samo u ovome polju počeo Ali Paša Riz-

vanbegović god. 1841. To se i dalje korisno nastavlja. Napokon zaslužuje pohvalu i novi kanal koji je god. 1866. proveden od Mladi da natapa Rastok. Ovo je polje jedino koje seljaku obilato plaća i manji trud. Polje o kojemu govorimo nalazi se između naših dviju župskih kuća Veljaci i Humac. Veljaci imaju zapadni dio, Humac istočni. Ali sada nadodajem, granica dviju navedenih župa dijeli polje poprijeko po sredini. Plodni dio pripada zapadnoj strani. Južni dio je manje prostran i pripada austrijskoj državi. Polje nije bez brežuljaka. Naokolo sa svih strana su osrednji brežuljci. Na njihovu podnožju nalaze se obično kuće stanovnika.

Sada nešto pojedinačno o ovoj župi.

M l a d e su kod novog lijepog kamenog mosta koji je napravljen na dobrobit naroda god. 1865. Tu su stare ruševine crkve sv. Ilije proroka. Na tim ruševinama je god. 1863. o. Grgo Skarić počeo uz pomoć naroda zidove nove crkve, duge 27, a široke 14 lakata.

Odavde preko Mladi kod groblja u Vitini bila je stara crkva sv. Stjepana Prvomučenika, od koje se nalaze i mnogi komadi izrađenog mramora.

U t v i c a je blizu Vitine, gdje se sada vide mnoge ruševine. Kažu da je to bio samostan s crkvom, danas nepoznatog naslova. Utvica je katolicima ostala u gorkoj uspomeni. Tu su se oni g. 1832., natjerani i zavedeni, borili na strani Ljubuškoga Kapetana i od njega izdajnički i kukavički ostavljeni. Mnogi su u tom boju nevini izginuli od turskih četa koje su se borile za Ali Pašu Rizvanbegovića.

K l o b u k je tako nazvan po obliku brežuljka, koji se visoko diže iz polja. Sa svih strana je odrezan i strm kao stog sijena. Posebno je kod Klobuka to da je visoko uzdignut i da nije spojen ni sjednim brdom višim od sebe, a ipak ima mnogo trajnih vrela, čak i na samom vrhu. Među



hrapavim pećinama koje tvore to brdo, zemlja je svugdje ilovača. Drukčije se ne može protumačiti odakle vrela na ovolikoj visini. Na vrhuncu tog brda, malo izravnanom, nalaze se ostaci crkve Svih Svetih. Njezin glavni oltar još se čitav čuva.

G r a b u K o s t e n i c i, J u r i č o v a c, nekada M a l i V e l j a c i. Pričaju da su imali crkvu sv. Ivana Krstitelja i samostan. Kažu da ima novca i mnogo voska oko ovih ruševina, pokopanih u zemlji. Dokaz je činjenica da su orači vrlo često nalazili u susjednim oranicama i veće komade voska.

Ovdje ima više velikaških i pučkih starih grobova.

U B o r j u i G r a č i n i na području Klobuka, vide se mnogi veličanstveni plemićki nadgrobni spomenici. Isto u Mladima kod crkve sv. Ilije. Tako isto u Gorici u Veljacima i u Velikoj Šipovači.

U cijeloj ovoj župi ima samo spomen o staroj tvrđavi u Orahovlju.

**Stanje duša župe Veljaci**

P. o. Ante Duspara, diskret Kustodije, župnik,
P. o. Pavao Petrović, pomoćnik župnika.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Veljaci | 80 | 494 | 0 |
| Šipovača | 21 | 243 | 1 |
| Vojnići | 50 | 295 | 1 1/2 |
| Dole | 27 | 163 | 2 1/2 |
| Klobuk | 107 | 666 | 1 |
| Šiljevišta | 23 | 137 | 2 |
| Vitina | 120 | 695 | 1 |
| Proboj | 27 | 163 | 2 |
| Grabovnik | 34 | 278 | 1 1/2 |
| Vašarovići | 52 | 365 | 1 1/2 |
| Grab | 75 | 297 | 1 |
| Otok | 28 | 220 | 1 sat |
| 12 | 644 | 4016 | 16 |

Ova župa od Šiljevišta do Probija duga je četiri sata, a široka svugdje do tri sata. U ovoj župi ima 7 katoličkih groblja s kapelicama. Samo u selu Vitini ima 27 turskih kuća, u Otoku jedna Ciganska. Pravoslavnih ovdje nema.

## XIX

## HUMAC

### Župa sv. Ante Padovanskog

Odijeljena je od svoje matice Veljaci god. 1855. Otada ima i matice. Graniči na istoku s Gabelom i Gradnićima; na jugu s Vidom i Strugama, na zapadu s Veljacima, a na sjeveru s Čerinom i Širokim Brijegom.

H u m a c, udaljen od grada Ljubuškoga pola sata prema jugu, na brežuljku malo uzdignutom iznad polja, pod veoma širokim horizontom, ima 10 minuta udaljenu rijeku M l a d e. Crkveno zemljište, na kojemu je sada kuća, priskrbio je presvijetli gospodin Kraljević, tada župnik u Veljacima, god. 1850. Kuću nad starim svodom sagradio je o. Jozo Cigić, prvi župnik na Humcu, oko god. 1858. I puk mu je obilno pomogao. Spomenuti otac, prije nego se preselio u kuću, morao je progutati mnoge neugodnosti. Ta je kuća duga 18 lakata, široka 14. Ima četiri sobe, dok je trećinu kuće zauzela kapelica. Ima podrum za vino. Starom zemlještu kuće dodano je god. 1866. drugo za 1100 forinta. Kupljeno je milostinjom sa svrhom da se ondje podigne novi samostan za nauke ili sjemenište. Za nj je iz milostinje pripravljeno mnogo materijala koji se troši u gradnju, koja je započela i nastavlja se. O klimi općenito u Ljubuškom već sam gore natuknuo. Ne preostaje ništa nego da kažem da je i zrak na Humcu mnogo pogodniji za fizičko zdravlje nego onaj u Veljacima. Okolne veličanstvene ruševine ne dopuštaju dvojiti da je Humac i okolica kod starih bio cijenjen. Imaju, naime, dvije kamene



ploče, napisane latinskim slovima, iskopane ovdje blizu preko rijeke. Na njima se ne može sve po redu čitati, ali se može jasno razabrati, da je ono kamenje bilo postavljeno na rimski hram, koji je bio od starosti porušen, pa su ga rimski konzuli popravljali, prislonivši stupove i trijemove. Spomenuto kamenje je ugrađeno u pročelje naše kuće. Ali ondje, na mjestu G r a d č i n e, ima mnogo kamenja, izrađena vještom rukom. Ima nasipa, pregradnih zidova zgrada, crijepa i opeke u velikom obilju.

Ondje se pokazuju također temelji prastarog mosta i ponegdje se opažaju ostaci rimskog starog puta s nekoliko miljokaza. Tako je Humac i okolica i od starih bio uvelike cijenjen. Što sam spomenuo o Veljacima, ovdje također ponavljam. U tim dvjema župama nađeno je novaca, prstenja, kipića bogova, oružja, više puta i na više mjesta. I da se ne zaboravi, ovo treba zabilježiti: Od nas starijih u misijskom poslu nema nijedan koji nije štogod od starina poslao u samostan, a neki i više komada radi vrlo pohvalnoga čuvanja. Ovo bih htio ostaviti zabilježeno i namijeniti u prvom redu onima koji drže da su franjevci beskorisni teret zemlji, i da se ni o čemu drugom ne brinu nego o kuhinji. Ali vratimo se na župu.

L j u b u š k i, grad, ne samo da je glavno mjesto ove župe nego i mudirat čitavoga kraja. Čini se da je takav bio i od davnih vremena. Već smo mu dali etimološko značenje. Sada spominjem da su Ljubuški zvali i Malim Solinom. Ovaj grad pod vrhuncom do pola sata daleko zauzimlje prisojni nagib uzdignutog brežuljka dosta strma uzlaza. Dug je od istoka prema zapadu pola sata puta, a širok ni četvrt sata. Među njegovim raspršenim kućama nema nijedne koja bi imala na sebi nešto elegantno. Ali ima slabije opremljenih trgovina. Za putnike nema ništa udobno.

Žaljenja je vrijedna lijenost turskih stanovnika koji bi zaista mogli u svom gradu sjajno živjeti, a ovako općenito u siromaštvu životare.

U gradu Ljubuškom je sjedište mudira i suca kadije. U njemu su tri džamije i dvije škole. Na vrlo krševitom vrhu brežuljka nad gradom odskače tvrđava solidne građe s nepravilnim kulama. Tu su tvrđavu Turci više puta popravljali i povećavali, ali se dobro vidi njezin stari izgled. U njoj je kula s radionicom zvana H e r c e g u š a. Stoga se drži da ju je sagradio Herceg Stjepan. Položaj utvrde je strateški važan, ali se čini da su Turci malo o tom brinu, kad u cijeloj dosta prostranoj utvrdi čuvaju pet malih topova. Grad Ljubuški broji oko 500 turskih obitelji, pravoslavnih do 20. Ove su godine 1864. sagradile sebi crkvicu kod grada.

Sada ima 71 katoličku obitelj, a pred malo godina nije bilo nijedne. Tako zlim duhom bili su ti Turci obuzeti prema katolicima!

Od starina naše vjere u Ljubuškom su ruševine dviju crkava: sv. Ante i sv. Kate, djevice i mučenice, s franjevačkim samostanom uz nju. Samostan su spalili Turci, kako smo na drugom mjestu kazali. U Ljubuškom se nalaze također dva groblja starih plemića. Radišići imaju ruševine tvrđave pod imenom K r v n i c e, kod koje je, pričaju, nekada bio veliki pokolj. Odatle i ime Krvnice. Z v i r i ć i imaju ruševine bezimene tvrđave. Napokon veličanstveni velikaški nadgrobni spomenici nalaze se u ovim mjestima: Studenci, Vitaljina, Bijača, Luke (južno od Ljubuškoga), Karamenovine blizu mosta, Crveni Grm u Sobču, Rudnice, Radišići na četiri mjesta.

Položaj mjesta prema Humcu je ovakav: od istoka: Studenci, Ligat; od juga: Vitaljina, Stubica, Zvirići, Teskera, Hardomilje, Bijača; od zapada: Podprolog, Crveni Grm, Lisice; od sjevera: Ljubuški.



**Stanje duša župe Humac**

P. o. Andrija Šaravanja, župnik

P. o. Andrija Knezović, pomoćnik župnika i učitelj škole.

| Filijalna sela: | Kuće: | Žitelji: | Udaljenost: |
|---|---|---|---|
| Humac, residencija | 67 | 371 | 0 |
| Radišići | 107 | 610 | 1 |
| Ljubuški grad | 71 | 390 | 1/2 |
| Ligat s Ljubuškim | — | — | 1 |
| Studenci | 55 | 399 | 2 |
| Vitaljina | 26 | 137 | 1/2 |
| Stubica | 11 | 84 | 2 1/2 |
| Zvirići | 16 | 178 | 2 |
| Teskera | 14 | 90 | 3/4 |
| Hardomilje | 14 | 154 | 1 |
| Crveni Grm | 48 | 351 | 1 1/2 |
| Podprolog | 29 | 180 | 2 |
| Lisice | 38 | 265 | 1 |
| Bijača | 27 | 198 | 2 sata |
| 14 | 523 | 3.407 | 18 |

Ova župa od Studenaca do Radišića duga je tri sata, a široka od Radišića do Podprologa isto tri sata. U ovoj župi ima 10 katoličkih ograđenih groblja s kapelicama.

Pučka škola jedna: na Humcu.

U cijeloj ovoj župi ima oko 530 turskih i ciganskih obitelji, a pravoslavnih do 30. Međutim, kao što sam spomenuo ne jednom, ovdje također ponavljam: ova statistika ne samo nekatolika, nego i samih katolika, koji su u službi, mnogo je manja.

Tko bi, dakle, navedenim turskim obiteljima u našoj Misiji dodao još 1000 obitelji, opet ne bi njihov broj dostigao. Isto tako, tko bi pravoslavnima dodao još 200 obitelji, ostao bi niži.

Stoga dao Bog i misionarima veću marljivost i pogodnija vremena, da uvijek prigodom Kanonskog pohoda dadnu što točniji broj svoga stada,

a isto tako i točan broj sljedbenika drugih vjeroispovijesti. I kad je govor o nekatolicima, neka se ni jedan od njih ne zadovolji onim, kod nekih uobičajenim izrazima, »ima ih,« »više«, »mnogo ih je«, »veoma su brojni« ili sličnim neodređenim.

Ovdje završavam, iako nerado, svoj kratki izvještaj o župama žaleći što mi inače ni vrijeme a ni druge okolnosti ne dopuštaju da budem opširniji.

Uostalom, ono što sam rekao kad sam govorio o osnivanju našeg samostana, opet stavljam čitaocu na razmatranje:

Mi smo u posljednje vrijeme mnogo učinili na Širokom Brijegu, a na drugim mjestima i još više.

Kao nepobitan dokaz te istine služi i ovaj moj kratki izvještaj, a još više sami spomenici djelatnosti. Ali premda se mnogo učinilo, s obzirom na bezbrojne potrebe Misije, dopuštam da je to opet malo. Međutim, nismo mi nedostajali sredstvima nego sredstva nama. U tom nam služi na čast, da nema naše krivice: Učinili smo, što smo mogli učiniti; beskorisni smo sluge.

Uostalom, dok mi stariji misionari, istina krepka duha ali skršenih sila, predajemo mlađima, svojim nasljednjicima, ono što je učinjeno iz dosjetljive ljubavi prema vjeri i domovini kao i ono što treba učiniti, usrdno molimo svoje plemenite dobročinitelje da nam i dalje pomažu. Mi smo im iz srca zahvalni i odlučili smo za njih javno moliti i svake subote svete mise prikazivati.

Neka nitko ne misli da nama treba samo gotova novca. Sve što je kod nas dosada urađeno, treba u mnogim dijelovima dograditi. Stoga, knjige koje bilo vrste, na drugim mjestima manje potrebne ili suvišne, mogle bi vrlo dobro pomoći našoj potrebi. Isto tako treba misliti o svakoj vrsti svetog namještaja i za podignute i započete crkve. Gdje se sve, kao kod nas, nanovo uređuje, tu se može pomoći stvarima svake vrste.

Neka, dakle, znaju dobročinitelji, da će nam i novčana i svaka druga pomoć, biti vrlo mila.

**DODATAK**

U ovom Dodatku naći ćeš ono što sam kasnije dobio.

JOŠ O ŽUPI RUŽICI

Markovište u Ružićima, iznad Nikića. Ime Gradina i postojeće ruševine potvrđuju predaju da je ondje velika tvrđava. Isto tako je bila stara tvrđava kod Vranješa na suprotnoj strani. U istom selu nalazi se mjesto Pavičevine s ruševinama velike palače. U njoj je, kažu, na prijevaru ubijen od razbojnika glasoviti knez Pavao Mikulić i odneseno mu sve njegovo imanje. Na Maliču, iznad sadanje župske kuće, nalazi se veoma dubok ponor, zvani Zvonara. Drži se, da je dobio to ime zbog dva zvona koja su sakrivena u tom ponoru, kad su Turci zaprijetili da će ih oteti i razbiti.

Na Selinama ima veliko mnoštvo plemićkih nadgrobnih spomenika s raznolikim grbovima i drugim usjecima. Glasovito vrelo Turnjak sami su seljaci nekad zatrpali zbog dosađivanja Turaka i veoma podmuklog razbojnika nekog Roše Harambaše. Kod Topale na polju nalaze se četiri veličanstvena plemićka spomenika, ukrašena raznim slikama, pa i ljudskim. Na jednom od spomenika ima veličanstvena zastava. Mjesna predaja priča da su tu izginuli svatovi od razbojničke zasjede. U Cerovom Docu nalaze se ruševine tvrđave zvane Bandićagrad, po obitelji Bandić, koja i sada postoji, a koja je, priča se, imala nekada vlast nad tom tvrđavom.

U Grudama u Pivčevom groblju postoje dva veličanstvena nadgrobna spomenika dvojice koji su vodili dvoboj. U jednom od njih je, misle, pokopan neki prezimenom Pivac. Još nije utrnuto potomstvo te obitelji. Pod Krišteljicom vidi se vrlo dobro nekoliko plemićkih



nadgrobnih spomenika. Pokraj Ćorluka u Grudama nalaze se ruševine neke veličanstvene zgrade.

U Blaževićima je glasoviti ponor Vrbina. Opća predaja tvrdi, da je pastirica nekog vrlo bogatog gazde Gavana na tom mjestu imala kuću. Ovce je držala gdje je veliko jezero Krenica, a janjce na mjestu manjeg jezera, Mala Krenica. Ali, budući da je spomenuta obitelj Gavan uz velika bogatstva i ohola, Onaj koji se opire oholima svu je obitelj sa svim njezinim bogatstvom bacio na zemlju, štaviše, gurnuo je i u samu utrobu zemlje. Jednoga, naime, dana dođe u kuću Gavana neki siromah, sasvim iznemogao od gladi. Kad je nazvao Božju ljubav, zamolio je ponizno od ohole domaćice kuće malo hrane da se okrijepi. A domaćica, pošto je na nepoznatog siromaha istrusila uvrede svake vrste, da ga još više prezre, nađe komad pljesnjive i tvrde kore kruha, pogazi je prije nogom i nogom je gurnu siromahu da jede.

Siromah odlazeći reče gospodarici ove riječi: Tko ne čini milosrđa, ne će ga ni imati. Kad je to rekao sav Gavanov imetak, i ovdje i na drugim mjestima, u istom vremenskom trenutku progutala je zemlja, otvorivši velike ponore. I tako, drže, ne samo u ta tri mjesta, nego i kod jezera Prološac kod Imotskoga i kod onoga u Borcima sve je Gavanovo imanje otišlo u bezdan. I mnogo više od navedenoga hercegovački narod običaje plesti o Gavanovoj kazni. Dosta je međutim, da sam se dotakao biti predaje. Narod misli da je onaj siromah bio sam Krist.

U Drinovcima nad Vrcanovom kućom nalaze se ostaci velike utvrde, u kojoj se često otkriju starine. Ondje ima šest velikih podzemnih prostorija s vrlo tvrdom apsidom. U blizini je i grob nekog svećenika. Blizu Plavila nalaze se ruševine crkve nepoznatog naslova.

U Tihaljini, osim na drugom mjestu spomenutih izvora, nalaze se još dva s posebnim imenom: Modro oko i Bartulovo vrilo, za koje kažu da je osobito ljekovito.

S o l d a t u š a je ponor u Bilim kućama, u koji su neki opaki Ančići ubacili pet živih Napoleonovih vojnika.

Utvrdu M u k a š pričaju da je sagradio Herceg Stjepan. Na vrhu Maliča bila je velika stara tvrđava.

Na M a r k o v o j g l a v i c i pod Jakšanicom nalaze se mnoge ruševine veličanstvene tvrđave.

U B a š i n i m n j i v a m a bila je crkva posvećena sv. Nikoli, kod koje se vide mnogi veličanstveni nadgrobni spomenici velikaša.

U K o r d i ć a g r o b l j u ima više plemićkih nadgrobnih spomenika s obiljem križeva. Isto se može vidjeti u J e l i n a č k o m p o l j u.

## JOŠ O DUVNU

Stanovnici Šuice tvrde da je u Stržnju bila crkva sv. Pavla, gdje je sada džamija. Isto tako, da je bila druga crkva dosta velika, nepoznatoga naslova, kod mjesta ruševina B a r a.

Drži se da je vrelo J a n k o v a c dobilo ime po Stojanu Jankoviću, koji se onde zaustavio sa svojom vojskom boreći se protiv Turaka. Drže, da je tu Marijan, sestrić Mijata Tomića, ubio Etiopljanina, koji je u Doljanima izdajnički ubio Mijata.

Mještani drže da je Šuicu udarilo više puta izvanredno nevrijeme zato što su pokopali spomenutog Etiopljanina. Postoji i mjesto K o l j a č a, posuto mnogim ruševinama, na kojemu su, kako se priča, Turci poklali članove moćne obitelji G u ć a k. Od Šuice prema Duvnu na tri mjesta susreću se velikaški nadgrobni spomenici.

Pod Letkom, u M r k o m č e l u, ima i sada dosta zidova stare crkve. Tu je i jedan veličan-



stven križ i oko njega velike ruševine. Od L e t k e prema Županjcu, preko Šuice, bila je velika crkva na tri lađe.

Od kamenja ove crkve, kažu, da je Turčin Verušić napravio u Županjcu utvrdu. U katoličkom groblju u O p l e ć a n i m a ima jedan ogroman križ za koji kažu da je ispisan mnogim ćirilskim slovima. Iznad Vedašića u Ljubuši ima katoličko groblje. Nitko se ne sjeća, da je ikada u to groblje i blizu njega na domet puške, pao grad. Između ostalog neki Ante Križanac (umro prije 12 godina), nakon što je navršio 120 godina svoga života, svima je pričao da u cijelom njegovu vremenu nije nikad na tome mjestu pao grad i da su to stalno tvrdili i njegovi stariji. Na temelju promatranja stanovnici pravo zaključuju da u tom groblju mora počivati tijelo nekog sveca.

nekih hercegovačkih redovnika koji su nešto tiskom objelodanili otkako se Hercegovina odijelila od Bosne.

ANĐEO KRALJEVIĆ

Razgovori duhovni s pripravom osobitom za uprav izpovidit se: itd. Rim. Tisak Svete kongregacije za širenje vjere 1860. Isti: Grammatica Latino — Illyrica itd. Rim. Tisak kao gore 1863.

Isti: Schematismus Custodiae Provincialis Hercegovinae itd. Dubrovnik, Tisak Martechini 1863.

PETAR BAKULA

Breve Compendio Sacro-Istorico sulle vicende della regolare — Missionaria Custodia, e Vicariato Apostolico di Erzegovina itd. Dubrovnik 1853. Tisak Martechini.

Isti: Pisma sveto izkazna od Ercegovačke redovničke Čuvo-države itd. Dubrovnik 1853. Tisak Martechini.

Isti: I Martirii nella Missione Francescana Osservante in Ercegovina itd. Rim, Tisak Monaldi, 1862.

Isti: Pravo mudroznanje za svakog čovika, Split, Tisak Ante Zannoni 1867.

Isti: Schematismus topographico-historicus Custodiae Provincialis et Vicariatus Apostolici in Hercegovina, Split, Tisak Ante Zannoni 1867.

PAŠKAL BUCONJIĆ

Govor u Slavu SS. Ćirila i Metoda. Rim, Tisak Tiberiana 1863.



## RASPORED OSOBLJA

redovničke obitelji Provincijalne kustodije u Hercegovini na drugom godišnjem sastanku, držanom propisno 25. travnja 1867. u samostanu Marijina Uznesenja na Širokom Brijegu.

OBITELJ SAMOSTANA:

P. o. Mate Ćorić, gvardijan, bivši diskret Kustodije, zamjenik šefa gradnje i župnik

Mnp. o. Nikola Kordić, bivši prov. kustos, duhovnik

P. o. Petar Knežević, diskret Kustodije, ispitivač i čuvar svetišta

P. o. Paškal Buconjić, gen. lektor teol., ispitivač i potprefekt studija

P. o. Alojzije Radoš, gen. lektor fil., tajnik Kustodije, sekundar novaka, učitelj i ispitivač

P. o. Ilija Skoko, dvaput diskret Kustodije, duhovnik

P. o. Filip Ćorić, dvaput diskret Kustodije, duhovnik

P. o. Ante Karačić, vikar samostana, nadglednik bolesnika i pomoćnik župnika

P. o. Martin Mikulić, meštar novaka, prof. gimn. i propovjednik na svečane dane

P. o. Franjo Bašadur — Dobretić, učitelj mladeži, upravitelj kora, vjeroučitelj posluge i magister ceremonija

P. o. Petar Soldo, propovjednik u nedjelje naizmjenično i pomoćnik župnika

P. o. Paško Ćužić, propovijednik u nedjelje naizmjenično i pomoćnik župnika

P. o. Grgo Skarić, pomoćnik župnika

P. o. Ilija Jukić, pomoćnik župnika

P. o. Mijo Nikolić, pomoćnik župnika

P. o. Ivo Vasiljević, učitelj pučke škole

P. o. Stjepan Vuletić, kapelan u Poljima, zatim pomoćnik župnika u samostanu

SVEĆENICI STUDENTI TEOLOGIJE

O. Jerko Karačić i o. Jure Vekić

ZAVJETOVANI KLERICI STUDENTI TEOLOGIJE:

Fra Lovro Soptić i fra Jako Kraljević

ZAVJETOVANI KLERICI STUDENTI FILOZOFIJE:

Fra Franjo Ćorić, fra Grgo Gavran, fra Šimo Musić, fra Toma Hrstić, Fra Mijo Čuljak, fra Petar Božić, fra Filip Sivrić, fra Marko Grbešić, fra Grgo Jovanović i fra Blaž Barbarić

NOVACI UČENICI GIMNAZIJE:

Fra Anđeo Nuić, fra Ante Čutura, fra Jako Vasiljević, fra Grgo Dragićević i fra Franjo Brkić.

ZAVJETOVANI LAICI:

Fra Jure Budimir i fra Jako Markota

SJEMENIŠTARCI UČENICI GRAMATIKE:

primljeni i troškom samostana odgajani u ovoj godini: Jozo Vasiljević, Šimun Vasiljević, Stjepan Pašalić, Luka Dragićević, Mate Brkić, Martin Primorac i Stjepan Buconjić
Ima više mladića koji su počeli učiti; uzdržaju se od svećenika u dušobrižništvu izvan samostana, jer samostan nema sredstava za uzdržavanje.

SVEĆENICI U DUŠOBRIŽNIŠTVU IZVAN SAMOSTANA

MOSTAR — U BISKUPSKOJ KURIJI

Mnp. o. Petar Bakula, gen. lektor teol., bivši tajnik Kustodije, dvaput diskret Kustodije, bivši prov. kustos, gen. vikar



biskupov i po njegovoj volji upravitelj gradnje u Mostaru, u samostanu prefekt studija

P. o. Nikola Šimović, gen. lektor teol., tajnik biskupov i ispitivač.

P. o. Ante Luburić, župnik

P. o. Augustin Zubac, učitelj pučke škole

P. o. Mijo Rubić, pomoćnik župnika

LJUTI DOLAC U BLATU

P. o. Mate Bulić, mjesni kapelan

ČERIN

P. o. Marijan Miletić, mjesni kapelan

GRADNIĆI

Mnp. o. Andrija Karačić, lektor jubilat, nekada apostolski provikar u Bosni, župnik

P. o. Jozo Cigić, učitelj pučke škole

P. o. Augustin Skoko, pomoćnik župnika

GABELA

P. o. Martin Ljubić, mjesni kapelan

HUMAC POD LJUBUŠKIM

P. o. Andrija Šaravanja, bivši meštar novaka, više puta profesor gimnazije, bivši tajnik Kustodije i sada njezin diskret, upravitelj sjemeništa u izgradnji, nadzornik građevina i župnik

P. o. Andrija Knezović, pomoćnik župnika i učitelj pučke škole

VELJACI

P. o. Ante Duspara, bivši meštar novaka, sada diskret Kustodije, župnik i ispitivač

P. o. Pavao Petrović, pomoćnik župnika

GORICA

P. o. Marko Herceg, nekada gen. lektor filozofije, župnik

POSUŠJE

P. o. Filip Ćutura, bivši meštar novaka, prof. gimn., sada diskret Kustodije, bivši gvardijan, ispitivač i župnik

P. o. Ilija Zelenika, bivši diskret Kustodije, učitelj pučke škole

P. o. Jure Jurić, pomoćnik župnika

ROŠKO POLJE

P. o. Stjepan Naletilić, župnik

GRABOVICA

P. o. Toma Jurić, župnik

ŽUPANJAC

P. o. Blaž Jerković, župnik

P. o. Luka Begić, pomoćnik župnika i učitelj pučke škole

ŠUICA

P. o. Paško Radoš, mjesni kapelan

SEONICA

P. o. Filip Ančić, dvaput diskret Kustodije, bivši gvardijan, župnik

P. o. Bono Kvesić, pomoćnik župnika

RAKITNO

P. o. Rafo Radoš, župnik

GRADAC

P. o. Šimo Martinović, župnik

P. o. Ivo Bagarić, pomoćnik župnika

RUŽIĆI

P. o. Marijan Zovko, župnik

P. o. Lovro Sesar, pomoćnik župnika



KONJIC

P. o. Mijo Rozić, župnik

SVEĆENICI IZVAN MISIJE:

P. o. Ilija Leko i Filip Čović u Ugarskoj radi poslova Misije

P. o. Franjo Milićević, Podzavojani u Dalmaciji, kapelan

BILJEŠKE:

Nekoliko listova ovog šematizma bilo je tiskano prije rasporeda osoblja koji je izvršen na gore spomenuti datum. Stoga u rasporedu nekih otaca treba se držati ovoga, makar se i razlikovao od onoga što je prije tiskan.

# OSOBNO KAZALO

# OSOBNO KAZALO

redovnika prema stupanju u Red

| Ime i prezime: | Mjesto: | rođenja: | Godina oblačenja | Godina zavjetovanja: | Prve mise | služba u Misiji |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Nikola Kordić | Sritnice | 19. 3. 1791. | 15. 10. 07 | 15. 10. 08 | 22. 8. 17 | 49 |
| Ilija Skoko | Rasno | 30. 3. 1804. | 9. 3. 23 | 9. 3. 24 | 3. 8. 28 | 35 |
| Andrija Karačić | Crnač | 17. 3. 1807. | 9. 3. 23 | 9. 3. 24 | 19. 9. 29 | 20 |
| Anđeo Kraljević | Čerigaj | 28. 12. 1807. | 9. 3. 23 | 9. 3. 24 | 6. 1. 31 | 36 |
| Filip Ančić | Mostar | 10. 3. 1809. | 5. 4. 24 | 5. 4. 25 | 31. 7. 33 | 34 |
| Filip Ćorić | Jare | 27. 12. 1810. | 14. 7. 28 | 14. 7. 29 | 15. 3. 34 | 30 |
| Petar Knežević | Deževice | 8. 8. 1816. | 4. 3. 32 | 4. 3. 33 | 16. 3. 39 | 24 |
| Mate Ćorić | Glavice | 27. 10. 1813. | 4. 9. 32 | 4. 9. 33 | 17. 8. 39 | 28 |
| Petar Bakula | Batin | 14. 5. 1816. | 4. 9. 33 | 4. 9. 34 | 7. 10. 39 | 21 |
| Jozo Cigić | Dobrkovići | 13 6. 1815. | 25. 4. 36 | 25. 4. 37 | 15. 4. 43 | 23 |
| Šimo Martinović | Vidovići | 26. 10. 1824. | 22. 2. 40 | 22. 2. 41 | 17. 6. 48 | 19 |
| Jure Budimir, laik | Vir | 19. 11. 1838. | 19. 11. 39 | 19. 11. 39 | — | — |
| Petar Kordić | Sritnice | 14. 6. 1823. | 22. 2. 41 | 22. 2. 42 | 10. 12. 48 | 19 |
| Ilija Zelenika | Gradac | 1. 6. 1826. | 20. 5. 42 | 31. 7. 43 | 10. 12. 48 | 19 |
| Toma Jurić | Bukovica | 24. 6. 1824. | 22. 2. 41 | 22. 2. 42 | 20. 3. 47 | 17 |
| Mijo Nikolić | Kreševo | 25. 7. 1825. | 16. 10. 43 | 16. 10. 44 | 1. 11. 50 | 17 |
| Andrija Šaravanja | Crnač | 10. 4. 1826. | 16. 10. 43 | 16. 10. 44 | 22. 12. 49 | 17 |
| Mate Bulić | Gradnići | 8. 9. 1825. | 16. 10. 43 | 16. 10. 44 | 14. 10. 49 | 17 |
| Ilija Jukić | Jukića m. | 21. 9. 1831. | 28. 4. 47 | 28. 4. 48 | 1. 11. 54 | 13 |
| Grgo Škaro | Županjac | 13. 7. 1831. | 28. 4. 47 | 28. 4. 48 | 13. 7. 56 | 12 |
| Filip Čutura | Rastovača | 11. 4. 1833. | 30. 1. 48 | 25. 5. 49 | 22. 12. 55 | 11 |
| Marijan Miletić | Dobro Selo | 16. 5. 1830. | 30. 1. 48 | 25. 5. 49 | 17. 12. 53 | 7 |
| Paškal Buconjić | Drinovci | 2. 4. 1834. | 13. 10. 51 | 10. 11. 52 | 20. 12. 56 | 6 mjes |
| Mijo Rozić | Sritnice | 24. 3. 1830. | 13. 10. 51 | 10. 11. 52 | 25. 3. 55 | 8 |
| Lovro Sesar | Rujan | 12. 3. 1831. | 13. 10. 51 | 10. 11. 52 | 5. 12. 56 | 6 |
| Ivo Vasiljević | Međugorje | 21. 11. 1829. | 18. 1. 52 | 18. 1. 53 | 6. 3. 55 | 8 |
| Martin Ljubić | Crnač | 30. 10. 1833. | 18. 1. 52 | 18. 1. 53 | 11. 4. 57 | 10 |
| Ante Duspara | Mamići | 21. 3. 1835. | 18. 1. 52 | 18. 1. 53 | 1. 12. 57 | 8 |
| Rafo Radoš | Rakitno | 5. 3. 1838. | 16. 11. 52 | 6. 3. 54 | 19. 3. 61 | 6 |
| Paško Radoš | Seonica | 3. 7. 1834. | 16. 11. 52 | 16. 11. 53 | 10. 9. 57 | 7 |
| Blaž Jerković | Vidovići | 6. 8. 1836. | 16. 11. 52 | 16. 11. 53 | 24. 2. 59 | 8 |
| Filip Čović | Ljuti Dolac | 28. 5. 1837. | 16. 11. 52 | 16. 11. 53 | 4. 12. 59 | 5 |
| Stjepan Vuletić | Kazaginac | 5. 2. 1837. | 16. 11. 52 | 16. 11. 53 | 30. 10. 59 | 7 |
| Marko Herceg | Humac | 26. 11. 1833. | 16. 11. 52 | 16. 11. 53 | 29. 5. 58 | 6 |
| Ilija Lekić | Ledinac | 10. 3. 1837. | 13. 6. 53 | 13. 6. 54 | 9. 10. 59 | 5 |

| Ime i prezime: | Mjesto: | rođenja: | Godina oblačenja | Godina zavjetovanja: | Prve mise | služba u Misiji |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Alojzije Radoš | Seonica | 1. 7. 1839. | 13. 6. 53 | 2. 7. 55 | 14. 9. 62 | 7 |
| Petar Soldo | Crnač | 18. 3. 1834. | 13. 6. 53 | 13. 6. 54 | 19. 9. 57 | 7 |
| Ante Luburić | Radišići | 13. 5. 1833. | 13. 6. 53 | 13. 6. 54 | 13. 3. 57 | 8 |
| Jakov Markota, laik | Krućevići | 1. 7. 1820. | 23. 7. 53 | 27. 7. 54 | — | — |
| Franjo Milićević | Ograđenik | 10. 10. 1835. | 15. 3. 55 | 15. 3. 56 | | |
| Marijan Zovko | Lise | 9. 5. 1839 | 15. 3. 55 | 15. 3. 56 | 21. 12. 61 | 5 |
| Stjepan Naletilić | Crnač | 4. 8. 1837. | 15. 3. 55 | 15. 3. 56 | 2. 6. 60 | 5 |
| Nikola Šimović | Zvirovići | 25. 4. 1839. | 15. 3. 55 | 15. 3. 56 | 3. 11. 61 | 2 |
| Bono Kvesić | Rasno | 14. 2. | 19. 8. 56 | 15. 2. 58 | 17. 1. 64 | 2 |
| Jure Jurić | Crveni Grm | 1. 4. 1843. | 19. 8. 56 | 2. 4. 59 | 1. 11. 66 | 6 mjes |
| Paško Ćužić | Mokro | 24. 7. 1843. | 19. 8. 56 | 25. 7. 59 | 17. 3. 66 | 5 mjes |
| Augustin Skoko | Rasno | 21. 11. 1838. | 19. 8. 56 | 19. 8. 57 | 21. 9. 61 | 1 |
| Luka Begić | Gradac | 21. 10. 1841. | 19. 8. 56 | 19. 8. 57 | 26. 5. 64 | 2 |
| Mijo Rubić | Županjac | 21. 2. 1841. | 25. 8. 57 | 25. 8. 58 | 18. 10. 63 | 6 mjes |
| Andrija Knezović | Sovići | 30. 6. 1840. | 25. 8. 57 | 25. 8. 58 | 4. 4. 63 | 1 |
| Ivo Bagarić | Bukovica | 28. 1. 1842. | 25. 8. 57 | 25. 8. 58 | 30. 4. 65 | 1 |
| Ante Karačić | Crnač | 10. 10. 1840. | 25. 8. 57 | 25. 8. 58 | 12. 4. 63 | 2 |
| Franjo Bašadur | Mostar | 21. 5. 1841. | 25. 8. 57 | 25. 8. 58 | 17. 12. 64 | 2 |
| Pavao Petrović | Klobuk | 1. 2. 1843. | 30. 1. 59 | 30. 1. 60 | 15. 2. 66 | 1 |
| Augustin Zubac | Gradnići | 19. 4. 1843. | 30. 1. 59 | 30. 1. 60 | 28. 10. 65 | 6 mjes |
| Martin Mikulić | Ružići | 15. 1. 1841. | 30. 1. 59 | 30. 1. 60 | 19. 12. 63 | 1 |
| Jure Vekić | Doljane | 20. 6. 1843. | 30. 9. 61 | 30. 9. 62 | 9. 12. 66 | |
| Jerko Karačić | Crnač | 12. 11. 1842. | 30. 9. 61 | 30. 9. 62 | 22. 12. 66 | |

KLERICI SA SVEČANIM ZAVJETIMA

| Ime i prezime: | Mjesto: | Godina rođenja: | Godina oblačenja: | Godina zavjetovanja: |
|---|---|---|---|---|
| Lovro Sopta | Dužice | 5. 5. 1846. | 30. 9. 1861. | 24. 9. 1866. |
| Jakov Kraljević | Čerigaj | 20. 9. 1844. | 30. 9. 1861. | 15. 3. 1866. |

KLERICI S JEDNOSTAVNIM ZAVJETIMA

| Ime i prezime: | Mjesto: | Godina rođenja: | Godina oblačenja: | Godina zavjetovanja: |
|---|---|---|---|---|
| Franjo Ćorić | Goranci | 14. 9. 1846. | 13. 5. 1863. | 13. 5. 1864. |
| Grgo Gavran | Rastovača | 17 4. 1847. | 13. 5. 1863. | 13. 5. 1864. |
| Šimun Musa | Klobuk | 24. 12. 1848. | 31. 1. 1863. | 11. 9. 1865. |
| Mijo Čuljak | Klobuk | 1. 10. 1848. | 31. 1. 1863. | 11. 9. 1865. |
| Toma Hrstić | Grab | 1. 8. 1847. | 31. 1. 1863. | 11. 9. 1865. |
| Petar Božić | Blizanci | 4. 2. 1849. | 24. 4. 1865. | 24. 4. 1866. |
| Filip Sivrić | Međugorje | 26. 4. 1848. | 24. 4. 1865. | 24. 4. 1866. |
| Marko Grbešić | Dobrkovići | 7. 9. 1848. | 24. 4. 1865. | 24. 4. 1866. |
| Grgo Jovanović | Šurmanci | 21. 1. 1849. | 24. 4. 1865. | 24. 4. 1866. |
| Blaž Barbarić | Dragićina | 6. 6. 1849. | 24. 4. 1865. | 24. 4. 1866. |

KLERICI NOVACI

| Ime i prezime: | Mjesto: | Godina rođenja: | Godina oblačenja: | Godina zavjetovanja: |
|---|---|---|---|---|
| Anđeo Nuić | Drinovci | 20. 11. 1850. | 24. 9. 1866. | |
| Ante Čutura | Rastovača | 30. 9. 1850. | 24. 9. 1866. | |



## SINOPTIČKI PREGLED
## APOSTOLSKOG VIKARIJATA I MISIJSKE FRANJEVAČKE KUSTODIJE U HERCEGOVINI

| | | | |
|---|---|---|---|
| Apostolski vikar, biskup | 1 | Teologija u samostanu | 1 |
| Provincijalni kustos | 1 | Župskih kuća | 19 |
| Residencija biskupova | 1 | Župskih kuća u gradnji | 2 |
| Novi samostan | 1 | Katoličkih groblja | 189 |
| Samostan u gradnji za studije | 1 | Kapelica u grobljima | 162 |
| Stari samostani srušeni | 3 | Gradova | 1 |
| Nesigurni samostani srušeni | 8 | Varoši | 3 |
| Nove crkve | 7 | Sela | 267 |
| Crkve u gradnji | 5 | Katoličkih obitelji | 6822 |
| Nove javne kapelice | 7 | Katoličkih žitelja u samoj našoj Misiji | 50016 |
| Kućne kapelice | 8 | | |
| Stare srušene crkve | 85 | Katoličkih žitelja u cijeloj Hercegovini | 76422 |
| Svećenika u svemu | 57 | | |
| Klerika zavjetovanih | 12 | Turskih obitelji | 4966 |
| Laika zavjetovanih | 2 | Turskih žitelja | 24830 |
| Klerika novaka | 4 | Pravoslavnih obitelji | 958 |
| Sjemeništaraca | 8 | Pravoslavnih žitelja | 4990 |
| Sluga | 12 | Ciganskih obitelji | 158 |
| Pučkih škola | 4 | Ciganskih žitelja | 790 |
| Škola latinskog jezika u samostanu | 1 | Židovskih obitelji | 18 |
| | | Židovskih žitelja | 90 |
| Škola turskog jezika u Mostaru | 1 | Svega obitelji | 12922 |
| Gimnazija u samostanu | 1 | Svega žitelja | 157138 |
| Filozofija u samostanu | 1 | | |

## PREGLED
## SVJETOVNIH SVEĆENIKA I FRANJEVACA KOJIH TJELESA POČIVAJU U HERCEGOVAČKIM GROBLJIMA

### ŠIROKI BRIJEG

O. Ambro Šimunović
O. Ivan Martinović
O. Nikola Jeličić
Fra Paško Bojčić
O. Mijo Slišković
O. Ilija Marojević
O. Jakov Križanac a)
O. Ivan Crnjac
Presvijetli gosp. Rafo Barišić, biskup
O. Nikola Anić
O. Ilija Vidošević

a) O. Jakov Križanac, rodom iz Vedašića u Duvnu, sin je naše zajedničke Majke Provincije Bosne Srebrene. Nakon diobe Hercegovine od Bosne prešao je k nama i pošto je proveo šest godina s nama činilo mu se najugodnije da među nama i zaklopi svoje oči.

Dana 17. rujna 1852. pošto je zaželio da se teško bolestan prenese na Široki Brijeg, opremljen svetim sakramentima umirućih umro je oplakan od sve braće.
Navedeni otac dodao je prostodušnosti svetaca i druge sigurno izvanredne kreposti. Svojim životom bio nam je svima na divljenje i duhovnu izgradnju. Ostavio je takvu uspomenu kod pobožnoga naroda da mu svi bez razlike štuju grob kao sveca.

### PODJELA U ČERIGAJU

O. Luka Dropuljić
O. Ilija Musa
O. Pavao Budimir

### BUHOVO

O. Marko Škegro
O. Grgo Pranićević



### TRN

Don Marko Pavković

### DONJI CRNAČ

Don Mijo Vuletić

### GRADAC

Fra Marko Dobretić
O. Luka Čović
O. Ivan Zubac
O. Mijo Kujundžić

### VIDOVIĆI U BROTNJU

Don Ivan Vidović

### GRADNIĆI

O. Bono Mihačević
O. Jakov Bošnjak
O. Mijo Kobača
O. Franjo Kopić
O. Franjo Kraljević
O. Ante Čutura

### KOVAČICE U MEĐUGORJU

Don Vale Vasiljević
O. Jako Vasiljević

### VELJACI U ŠIPOVAČI

O. Jozo Greljić

### VRULJAŠ

O. Augustin Nikolić
O. Grgo Dragićević
O. Anđeo Primorac

### RADMILOVAC U RUŽIĆIMA

O. Anđeo Glavaš
O. Grgo Pinjuv
O. Ivan Dujić
O. Bono Kraljević
O. Lovro Sopta

### DRINOVCI

O. Šimun Bakrač

GORICA

O. Mijo Duić
Don Petar Džampo
O. Augustin Marijić
O. Anđeo Vlašić

POSUŠKI GRADAC

Fra Bernardin Begić, pođđakon

POSUŠJE KOD RIČINE

O. Stjepan Ćorić
O. Ante Vrcić
O. Marko Škorić

POSUŠJE MARTIĆA KRIŽ

O. Luka Šerko
O. Ilija Leko

VIR

Don Marko Budimir

ROŠKO POLJE

O. Bono Kmetović
Don Tadija Čalić
O. Ilija Janjić

GRABOVICA

Don Grgo Grlić

RAKITNO

Fra Anušić
Don Jakov Perković

SEONICA

O. Andrija Barić
O. Mate Šekimić
O. Ante Alaupović
O. Paško Kvesić
O. Jozo Vrljić

MOSTAR U ŠOINOVCU

O. Ivan Šoić
O. Filip Olovčić
O. Grgo Mandić



O. Grgo Živanović
O. Ante Dežić

KONJIC

O. Mijo Kobača
O. Mijo Rozić

ŠUICA U KOLAKOVU GROBLJU

Don Ivan Kolak

ŽUPANJAC U VUČKOVINAMA

O. Franjo Primorac

ŽUPANJAC U PODGAJU

Don Jure Dilber

OPASKA

Nekoć, nema ni 80 godina, otkako su neki naši mladići prestali učiti kod privatnika ili u Ilirskom kolegiju u Dalmaciji za svjetovne svećenike. Oni su se držali slavenskog obreda i s franjevcima služili narodu. (Zadnjih 20 godina nemamo više ni jednoga). I njih smo unijeli u pregled.

## IMENA BRAĆE

OVE PROVINCIJALNE KUSTODIJE KOJI SU UMRLI OD GODINE 1840.

| Ime i prezime: | Služba: | Datum smrti: | Mjesto: | Godina Dobi | Godina Redovn. | Pokopan u groblju: |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Mijo Rozić | kapelan | 6. 10. 1846. | Zaslivlje | 53 | 34 | Dubje |
| Anđeo Boban | klerik | 23. 7. 1847. | Rim | 22 | 6 | Sv. Bartul |
| Ante Čutura | meštar nov. | 22. 8. 1848. | Brotnjo | 40 | 24 | Gradnići |
| Paško Bojčić | klerik | 27. 11. 1850. | Š. Brijeg | 21 | 5 | Š. Brijeg |
| Ilija Marojević | lektor fil. | 23. 4. 1851. | Š. Brijeg | 47 | 25 | Š. Brijeg |
| Lovro Soptić | vikar | 11. 6. 1851. | Ružići | 37 | 19 | Radmilovac |
| Mijo Slišković | def. i gvard. | 24. 7. 1851. | Š. Brijeg | 63 | 47 | Š. Brijeg |
| Ilija Leko | župnik | 9. 10. 1851. | Posušje | 29 | 14 | Martića križ |
| Marijan Krešić | klerik | 21. 6. 1852. | Ferrara | 24 | 5 | Ferrara |
| Jakov Križanac | def. i mešt. nov | 17 9. 1852. | Š. Brijeg | — | — | Š. Brijeg |
| Franjo Kraljević | klerik | 7. 9. 1853. | Asculi | 21 | 5 | Asculi |
| Augustin Marić | kapelan | 10. 12. 1853. | Gorica | 51 | 32 | Gorica |
| Grgo Dragićević | župnik | 25. 6. 1858. | Veljaci | 44 | 27 | Krpuševac |
| Anđeo Primorac | župnik | 14. 8. 1859. | Veljaci | 51 | 35 | Krpuševac |
| Paško Kvesić | diskr. župnik | 13. 3. 1860. | Seonica | 56 | 36 | Seonica |
| Ivan Crnac | gvardijan | 11. 6. 1860. | Š. Brijeg | 42 | 19 | Mekovac |
| Jozo Vrljić | kapelan | 27. 2. 1861. | Seonica | 52 | 29 | Seonica |
| Franjo Primorac | župnik | 27. 5. 1862. | Županjac | 36 | 17 | Vučkovine |
| Rafo Barišić | biskup i ap. vikar | 14. 8. 1863. | Š. Brijeg | 67 | 46 | Š. Brijeg |
| Nikola Anić | kapelan | 23. 2. 1864. | Š. Brijeg | 44 | 19 | Mekovac |
| Anđeo Vlašić | učitelj ml. | 3. 3. 1864. | Gorica | 26 | 11 | Gorica |
| Marko Zlomislić | klerik | 9. 8. 1864. | Venezia | 23 | 6 | Venezia d. Vigna |
| Ilija Vidošević | prov. kustos | 17. 4. 1867. | Š. Brijeg | 65 | 41 | Mekovac |



## KAZALO

S R. 7.

7ayrcb.